

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(ΚΗΡΑΒΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔΩΝ
1963-1964

Ε.Σ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΠΕΡΙ ΔΟΥΛΕΙΑΣ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Α' - Γενικά.

Ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος ἔθεσε καὶ ἐπεχείρησε ν' ἀναλύσει κατὰ τρόπον συστηματικὸν καὶ συνολικὸν τὸ πρόβλημα τῆς δουλείας. Οἱ πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ δουλείας διαλαβόντες δὲν τὴν ἐξήταζον καθ' ἑαυτὴν ἀλλ' ἐν συναρτήσει πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα ἐρεύνης. Οὕτω ὁ Πλάτων ἐξετάζει τὴν δουλείαν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἠθικῆς αὐταρχείας καὶ τελειώσεως τοῦ κυρίου¹.

Τὴν αὐτὴν περίπου θέσιν καὶ σκοπιὰν υἴοθετοῦν οἱ ἀντιτιθέμενοι εἰς τὸν θεσμόν τῆς δουλείας Ἀντιφῶν ὁ Σοφιστής, Λυκόφρων καὶ Ἀλκιδάμας². Οὗτοι ἐξετάζουν τὸν θεσμόν τῆς δουλείας ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν σχέσιν φύσεως καὶ νόμου, οὐχὶ καθ' ἑαυτόν. Ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει τὰς ἀπόψεις αὐτὰς καὶ τὰς μνημονεύει εἰς τὰ Πολιτικά³.

1. Ὡς λέγει ὀρθῶς ὁ P. Lachize Rey ἐν « Les idées morales sociales et politiques de Platon », 1951, σ. 216, ὁ ὅποιος πρὸς ἐπίφωσιν τούτου ἀναφέρει τοὺς Νόμους τ' 776 A - 778 D, IA 980 D - E. Περὶ δουλείας κατὰ Πλάτωνα βλ. Glenn Morrow, Plato's law of Slavery in its relation to Greek law, ἐν « Illinois Studies in language and literature », τόμ. 25, ἀρ. 3, Γρηγορίου Βλαστοῦ, Slavery in Plato's thought ἐν « Philosophical Review » 1941, σ. 294 κ.έ.

2. Ἡ περίφημος ρῆσις τούτου « ἐλευθέρους ἀφῆκε πάντας ὁ θεός, οὐδένα δούλον ἢ φύσις πεποίηκεν » σχολ. εἰς Ἀριστοτέλους Ῥητορικὴν, A, 18, 1373b 18, F. Blass, Die Attische Beredsamkeit, τόμ. 11, σ. 350, ἐρμηνεύεται ποικιλοτρόπως. Ὁ Mario Untersteiner ἐν « I Sofisti », ἀγγλ. μετάφ. ὑπὸ K. Freeman, 1954, σ. 341, νομίζει ὅτι ὁ Ἀλκιδάμας καταδικάζει τὸν πόλεμον κυρίως καὶ παρεμπιπτόντως μόνον τὰς ἐξ αὐτοῦ γενομένας σχέσεις ὑποταγῆς καὶ δουλείας. Ὁ W. L. Westermann ἐν Greek and Roman Slave systems (« Memoirs of the American Philosophical Society, Philadelphia 1955, τ. 40), σ. 24 νομίζει ὅτι ὁ Ἀλκιδάμας ἀναγνωρίζει τὴν αὐτονομίαν τῶν Μαντινέων. Ἡ ρῆσις ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα λόγου ἐκφωνηθέντος περὶ τὸ 361 π.Χ. Ἀπεναντίας ὁ Erik Wolf ἐν « Rechts - Philosophie und Rechts - Dichtung im Zeitalter der Sophistik » 1952, τόμ. B, σ. 189, διαβλέπει ἐνταῦθα « διὰ πρῶτην φοράν » ἀρνησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

3. A, 1, 1253b 15 - 20, 2, 1255a 5 - 10.

Τινές υποστηρίζουν, ως λέγει, ότι ὁ θεσμός τῆς δουλείας εἶναι καθαρῶς συμβατικός καὶ τυχαίος, ὡς στηριζόμενος ἐπὶ τῆς βίας καὶ οὐχὶ τῆς φυσικῆς ἢ ἠθικῆς τάξεως. Ἡ ἀποψις αὐτὴ δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, διότι πράγματι πολλοὶ «δουλεύουν» ἐνῶ εἶναι ἀξιοὶ καλλιτέρας τύχης. Δὲν εἶναι ὁμῶς δοῦλοι διότι τοιοῦτος εἶναι μόνον ὁ φύσει δοῦλος.

Ἡ οὐσία λοιπὸν τοῦ προβλήματος τῆς δουλείας ἔγκειται εἰς τὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχη φύσει δοῦλος καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ οὗτος, ἐφ' ὅσον ἀπαντήσωμεν καταφατικῶς.

Οἱ Σοφισταὶ λοιπὸν τοποθετοῦν ἐπὶ ὀρθῆς βάσεως τὸ πρόβλημα τῆς δουλείας, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἐσφαλμένη ἢ ὑπ' αὐτῶν τονιζομένη ἀντίθεσις φύσεως καὶ νόμου.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἀντίθεσις αὐτὴ εἶναι ἐσφαλμένη, ἡ δουλεία θὰ ἐξέφραζε τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, ἔστω καὶ ἂν ἐστηρίζετο μόνον ἐπὶ «τεχνητῆς» καὶ ἀνθρωπίνης βίας, ὅπερ δὲν ἀληθεύει. Ἡ δύναμις γενικῶς προϋποθέτει κάποιαν ἠθικὴν ὑπεροχὴν ἔστω καὶ ἂν τὰ ἀποτελέσματα τῆς χρησιμοποίησέως τῆς ἀντιβαίνουν πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Συνεπῶς, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ δουλεία ἀπέρρεεν ἐκ μόνης τῆς βίας, δὲν θὰ ἦτο διὰ τοῦτο καὶ μόνον ἀντίθετος πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ φυσικὴν τάξιν¹.

Ἐξ ἄλλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀντιφῶντα ἢ Ἀλκιδάμαντα, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν νομίζει ὅτι γραπτὸς νόμος καὶ δίκαιον ἀντιτίθενται. Ὅταν ὑπάρχη ἀντίθεσις νομίμου καὶ δικαίου, αὐτὴ δὲν σφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ νόμιμον εἶναι συμβατικόν. Ὁ νόμος ἀπλῶς εἶναι διατυπωμένος γενικῶς, ἐνίοτε δ' ἀπαιτοῦνται εἰδικαὶ λύσεις².

Διὰ τοῦτο αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ δικαίου ἱκανοποιοῦνται ὅταν αἱ ἐπιταγαὶ τοῦ νομίμου ὀλοκληροῦνται, ἐν ἀνάγκῃ καὶ τροποποιούμεναι, συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐπιεικίας. Πάντως καὶ ἂν ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας ἐστηρίζετο μόνον ἐπὶ τοῦ γραπτοῦ νόμου, δὲν θὰ ἦτο δι' αὐτὸ οὔτε ἀδίκος οὔτε παρὰ φύσιν³.

1. Πολιτικῶν Α, 2, 1255a 10-18. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφίσταται πρὸς τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος ἀποφαίνεται ὅτι ὁ πόλεμος ἔχει καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα ἠθικῶς καὶ πολιτικῶς, Νόμων Α 628 C-D, 680 B, 688 A-B πρὸς ἐκ τοῦ χωρίου προκυπτούσας δυσχερείας ἐρμηνεύει ὁ Schouber ἐν Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle, «Harvard Studies in Classical Philology» (47) 1936, Ἐπίμετρον, σσ. 202-204.

2. Ἡθ. Νικ. Ε, 10, 1187b 10-20, πρβλ. Πλάτωνος Πολιτικῶν 394 B.

3. Βλ. J. W. Jones, The law and legal theory of the Greeks, 1956, σ. 22.

Β' – Όρισμός της δουλείας.

Ἡ δουλεία ὅμως κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχει φύσει¹. Ἡδη ὁ Πλάτων εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι ὁ ἐν τῇ ψυχῇ λόγος ὑπερέχει φύσει τοῦ ἀλόγου αὐτῆς στοιχείου, διότι δύναται νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διατάξῃ τὸ ἀρμόζον εἰς τὸ σύνολον τῆς ψυχῆς, διότι κατέχει ὁ λόγος τὴν ἐπιστήμην τῶν ὕσων εἶναι ὠφέλιμα δι' αὐτήν². Συνεπῶς τὸ ἔλλογον δικαίως καὶ φύσει ἄρχει τοῦ ἀλόγου. Ὁ δὲ δοῦλος, ἐξ ὑποθέσεως ἄλογον ὄν, δέον νὰ ὑποτάσσεται εἰς τὸν κύριον, ἐν ᾧ μέτρῳ εἶναι οὗτος πράγματι ἔλλογος³.

Βεβαίως ὁ Πλάτων ἠσχολήθη μὲ τὴν δουλείαν ὑπὸ τὴν εὐρείαν τοῦ ὄρου ἔννοιαν τῆς ὑποταγῆς τοῦ λογικῶς καὶ ἠθικῶς ὑποδεεστέρου εἰς τὸ ὑπερτεροῦν· συμπτωματικῶς μόνον διέλαβε καὶ περὶ τῆς σχέσεως δούλου καὶ κυρίου. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως ἐπιχειρεῖ ὄρισμόν τοῦ δούλου καὶ ἀνάλυσιν τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἐπὶ τῇ βάσει πλατωνικῆς περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεως, ἐνῶ ταυτοχρόνως δέχεται ὡς ὀρθὴν τὴν ὑπὸ τῶν σοφιστῶν καὶ δὴ τοῦ Λυκούφρονος τοποθέτησιν τῆς δουλείας, ὡς προβλήματος καὶ ἀπορίας⁴.

Ἐκκινῶν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὴν Πλατωνικὴν ἔννοιαν τοῦ φύσει δούλου, λέγει ὅτι κατὰ φύσιν δέον νὰ διακριθῇ τὸ ἄρχον τοῦ ἀρχομένου⁵. Εἰς πᾶν φύσει ὑπάρχον ὄν ἀντιστοιχεῖ ὑποδεέστερόν του. Τοῦτο πρέπει νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ ὑπετέρου ὄντος πρὸς ἐπιτέλεισιν τοῦ ἔργου τὸ ὑποῖον ἢ φύσις προσέβλεψε δι' ἀμφοτέρω. Ὁ νόμος αὐτὸς διέπει καὶ τὴν σχέσιν κυρίου καὶ δούλου⁶.

Πρὸς τὴν ἀρχὴν δὲν ἀντιπίσκει τὸ ἀλλαχοῦ λεγόμενον ὅτι εἰς τὴν «δεσποτικὴν» σχέσιν κυρίου καὶ δούλου πρωτίστως ἱκανοποιεῖται τὸ συμφέρον τοῦ κυρίου, συμπτωματικῶς δὲ μόνον τὸ συμφέρον τοῦ δούλου⁷. Ἀντίφασις δὲν ὑπάρχει, διότι ἡ σύμπτωσις τῶν συμφερόντων

1. Πολιτικῶν Β, 2, 1254a 15 - 20.

2. Πολιτείας Θ 590 C - D, Πολιτικός 309a.

3. Νόμον Δ 720 B - D.

4. Πρβλ. W. L. Newman, ἔκδοσιν τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς 4 τόμους, 1924, Α, σ. 144.

5. Πολιτικῶν Α, 2, 1254a 29 - 31 «ἕσα γὰρ ἐκ πλειόνων συνέστηκε καὶ γίνεται ἐν τι κοινόν... ἐν ἅσιν ἐμφαίνεται τὸ ἄρχον καὶ τὸ ἀρχόμενον, καὶ τοῦτο ἐκ τῆς ἀπάσης φύσεως ἐνυπάρχει τοῖς ἐμψύχοις».

6. Πολιτικῶν Η, 2, 1224b 35 - 40.

7. Πολιτικῶν Γ, 3, 1278b 32 - 38.

των εξασφαλίζεται δια τῆς ταυτότητος τοῦ ἔργου των. Τοῦτο διέπεται ὑπὸ μιᾶς κοινῆς σκοπιμότητος, τῆς εὐδαιμονίας τοῦ κυρίου. Δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ «δεσποτικὴ» σχέσις ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ κυρίου καὶ ὅτι κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐξυπηρετεῖται καὶ ὁ δοῦλος.

Διατί θμως ὁ δοῦλος δὲν δύναται νὰ ἔχη ἴδιον συμφέρον; Διότι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν ἔχει ἀνεξάρτητον ὄντοτητα ἀλλ' εἶναι ὄργανον τοῦ κυρίου του, ὡς τὸ σῶμα εἶναι ὄργανον τῆς ψυχῆς¹. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως εἶναι ὄργανον «ἀφαιρετὸν» καὶ «χωριστὸν» τοῦ κυρίου². Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ὄντοτις τοῦ κυρίου δὲν ἐξεντλείται εἰς τὴν χοῆσιν τοῦ δούλου του. Ἀπεναντίας πραγματοποιεῖται αὐτὴ ὅταν ὁ κύριος εἶναι ἐλεύθερος χωρὶς νὰ περιορίζηται ὑπὸ τῆς χρήσεως τοῦ δούλου. Ἀπὸ ἄλλης θμως ἀπόψεως εἶναι ὁ δοῦλος «μόριον» τοῦ κυρίου του³, ὡς ὄργανον αὐτοῦ, διότι ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεώς του ταυτίζεται μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεως τοῦ κυρίου του, τὴν δι' ἀπολύτου αὐταρκειᾶς πραγματοποιουμένην ἠθικὴν τελείωσιν⁴ αὐτοῦ. Ἡ σχέσις δούλου καὶ κυρίου εἶναι κατὰ ταῦτα ἀνάλογος πρὸς τὴν σχέσιν μέρους καὶ ὅλου, ἀτελοῦς πρὸς τὸ τέλειον⁵. Διὰ τοῦτο εἶναι καὶ κατὰ φύσιν. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ φύσις εἶναι τι τὸ τέλειον, οἷον ἡ ἀκμὴ ἐκάστου ὄντος, καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ἡ ὑποκειμένη εἰς τὰ ὄντα ἀπροσδιόριστος πρώτη ὕλη, ὡς ἐπίστευεν ὁ Ἀντιφῶν ὁ Σοφιστής⁶. Συνεπῶς ἡ φύσις ἀκαταῖστος ὅπως ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ τελείου ἔγκειται ὁ λόγος ὑπάρξεως τοῦ ἀτελοῦς.

Ὁ δοῦλος ὁρίζεται καὶ ὡς κτῆμα ἢ ὄργανον πρὸς ζωὴν τοῦ κυρίου⁷. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος οὐδόλως ἀντιφάσκει πρὸς τὸν ὀρισμὸν τοῦ δούλου ὡς ὄργάνου, ἡ δὲ ἐν προκειμένῳ ἄποψις τοῦ Newmann⁸ εἶναι ἐσφαλμένη.

1. Πολιτικῶν Α, 2, 1253b 30 κ.ε., 1254b 5 κ.ε.

2. Ἠθικὰ Εὐδῆμεια Η, 8, 1241b 20-25.

3. Πολιτικῶν Α, 1255b 10-15, Ἠθ. Εὐδ. Η, 8, 1241b 23.

4. Ἠθ. Εὐδ., ἐνθ' ἄνωτ.

5. Βλ. J. M. Leblond, Aristote, Philosophe de la vie, 1945, σ. 46.

6. Φυσικά 192b 10-12, Erik Wolf, Rechtsphilosophie und Rechtsdichtung, σ. 89, F. Nuyens, L'évolution de la psychologie d'Aristote, 1948, σ. 78-80.

7. Πολιτικῶν Α, 2 1258b 32.

8. Ἐνθ' ἄνωτ., Α, σ. 146 κ.ε. Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ δούλου ὡς ὄργάνου καὶ κτήματος βλ. καὶ Max Pohlenz, Der Hellenische Mensch, σ. 388.

Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πᾶν κτῆμα καὶ πᾶσαν ἐν γένει ὕλικὴν ἀξίαν ἀπὸ χρηστικῆς προτίστως καὶ ὅλως δευτερευόντως ἀπὸ ἀνταλλακτικῆς ἀπόψεως¹. Ὁ δούλος εἶναι κτῆμα, ὡς ὄργανον ζωῆς, καὶ ἐμμέσως μόνον ὄργανον τοῦ εὖ ζῆν. Εἶναι κτῆμα διότι ἐξ ὑποθέσεως οὔτε αὐτάρκειαν οὔτε εὐδαιμονίαν οὔτε ἐλευθερίαν, ταυτόσημον πρὸς τὴν αὐτάρκειαν, δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ ἢ ν' ἀποκτήσῃ².

Ὁ δρισμὸς τοῦ δούλου συμπληροῦται διὰ δύο χαρακτήρων. Ὁ δούλος εἶναι ἔμψυχον ὄργανον τοῦ κυρίου κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τὰ ἀψυχα ὄργανα τὰ ὅποια πιθανὸν οὗτος νὰ διαθέτῃ³. Εἶναι ὄργανον πρακτικὸν καὶ οὐχὶ ποιητικόν⁴. Ἡ πράξις διαφέρει ὡς γνωστὸν τῆς ποιήσεως κατὰ τὸ ὅτι δὲν δημιουργεῖται δι' αὐτῆς ἀποτέλεσμα νέον καὶ ὅλως ἀνεξάρτητον τῆς καταβαλλομένης ἐνεργείας ὡς διὰ τῆς ποιήσεως⁵. Ὁ δούλος εἶναι πρακτικὸν ὄργανον διότι λόγῳ τῆς φύσεώς του δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ νέας μορφάς οὔτε χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ κυρίου του πρὸς ἐκτέλεσιν δημιουργικοῦ ἔργου. Πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτὴν οὐδὲν ἀντιφάσκει τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συμβουλεύει τὴν χρησιμοποίησιν τῶν δούλων εἰς γεωργικὰς ἐργασίας. Ὁ Schlaifer⁶, ὁ ὅποιος διαβλέπει ἐνταῦθα ἀντίφασιν, ἀγνοεῖ τὸ γεγονός ὅτι αἱ γεωργικαὶ ἐργασίαι ἐπιφανειακῶς μόνον εἶναι ποιητικαὶ καὶ δημιουργικαί.

Καὶ ἐν προκειμένῳ ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ τὸν Πλάτωνα. Τὴν διάκρισιν πρακτικῶν καὶ ποιητικῶν ἐπιστημῶν εἶχε, κατὰ τινα τρόπον διατυπώσει καὶ ἐκεῖνος⁷. Εἶχε δὲ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ « ὑπηρετικὴ ἐπιστήμη » δηλαδὴ ἡ τέχνη διὰ τῆς ὁποίας οἱ δούλοι καὶ οἱ πρὸς αὐτοὺς ὁμοιάζοντες χρησιμοποιοῦν τὰ ἐμπιστευόμενα εἰς αὐτοὺς ὄργανα⁸, ἀνήκει εἰς τὰς « συναιτίας » καὶ οὐχὶ εἰς τὰς « αἰτίας » τέχνας ἐφ' ἧσιν δι' αὐτῶν δὲν δημιουργεῖται νέον τι ἔργον ἀλλ' ἀπλῶς ἐξασφαλίζονται τὰ πρὸς δημιουργίαν ἀπαραίτητα μέσα.

1. Ἡθ. Εἰδ. Γ, 4, 1231b 35 - 1232a 3.

2. Ἡθ. Νικ. Α, 7 1097a 25 - 30, Πολιτικῶν Η, 8, 1328a 30 - 40. Πρβλ. Ζ, 1, 1317b 1 - 13.

3. Ἡθ. Νικ. Β, 11, 1161b 1 - 8.

4. Πολιτικῶν Α, 2, 1264a 8.

5. Ἡθ. Νικ. Ζ, 4, 1140a 1 κ.έ.

6. Greek theories of Slavery, Harvard Studies in Classical Philology, τόμ. 47, 1936, σ. 193.

7. Σοφιστής 265 B - C.

8. Πολιτικῶν 289 C, πρβλ. καὶ Leon Robin, *Platon et la science sociale*, σσ. 202 - 203 τῆς συλλογῆς τῶν ἀρθρῶν του, τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τὸν τίτλον *La pensée Hellénique des origines à Epicure*, 1942.

Τὸν ὄρισμὸν τοῦ δούλου συνορίζει ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς χειρὸς τοῦ κυρίου του¹. Δι' αὐτοῦ δύναται ὁ Ἀριστοτέλης νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ κύριος ἐνεργεῖ διὰ τοῦ δούλου, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ βούλησις τούτου. Ἀφ' ἑτέρου ὑπογραμμίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι πᾶς ἄνθρωπος δύναται νὰ καταστῇ δούλος, ὅταν δι' αὐτοῦ ἐπιτελοῦνται ἔργα εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος δὲν συγκατατίθεται.

Γ' Ὁ ψυχολογικὸς χαρακτῆρ τοῦ δούλου.

Ὁ ψυχολογικὸς χαρακτῆρ τοῦ ἐμψύχου τούτου ὀργάνου δυσχερῶς μόνον δύναται νὰ διαγραφῇ. Ἐνίοτε ὁ δούλος ταυτίζεται μὲ τὸ ζῷον ἐν γένει². Ἡ τοιαύτη ἀπόφανσις ὅμως δεόν νὰ ἐριμηνευθῇ ἐν συσχέτισει πρὸς τὸν ὄρισμὸν τοῦ δούλου ὡς κτήματος. Ἡ πολιτεία τοῦ Φαλέου ψέγεται ἀκριβῶς διότι οὗτος δὲν ἔλαβεν ἐπαρκῶς ὑπ' ὄψιν του ὅτι ὑπάρχουν καὶ κινητὰ ἀγαθὰ ὡς οἱ δούλοι, τὰ βουκλήματα ἢ τὰ νομίσματα³.

Βεβαίως κατὰ τὴν περὶ τὴν ἀκμῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπάρχει ἡ τάσις νὰ ὑπογραμμίζεται ἡ συνέχεια ἢ ὁποῖα συνδέει τὴν φύσιν τῶν ἐμβίων ὄντων πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρώπου⁴. Ὁ δούλος λοιπὸν θὰ ἠδύνατο νὰ κατέχη ἐνδιάμεσον θέσιν μεταξὺ « θηρίου » καὶ ἀνθρώπου. Ἡ φύσις του θὰ ἐταυτίζετο τουλάχιστον μερικῶς πρὸς τὴν τοῦ « θηρίου ».

Ἀλλαχοῦ ὅμως ὁ δούλος τοποθετεῖται πλησίον τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ παιδός⁵. Τοῦτο ὅμως γίνεται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς λειτουργίας τοῦ δούλου ἐντὸς τῆς « οἰκίας », δηλαδὴ τῆς οἰκογενεῖς ὡς οἰκονομικῆς ἐνότητος. Τέλος τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους πλησίον τῶν « βαναύσων » ἢ τῶν « καπήλων », δηλαδὴ τῶν τεχνιτῶν ἢ τῶν μεταπρατῶν. Καὶ τοῦτο ὅμως γίνεται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς λειτουργίας τοῦ δούλου ἐντὸς τῆς πόλεως ἢ ἐνίοτε ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως, ὡς θὰ δεῖχθῇ κατωτέρω.

Ἡ καθαρῶς ψυχολογικὴ ἀποψις εἶναι ὅτι ὁ δούλος εἶναι ἰδιαζού-

1. Ἡθ. Νικ. Β, 9, 1186b 30, πρβλ. καὶ « Περὶ Ζῴων Μορίων » 687a.

2. Πολιτικῶν Α, 1, 1252b 10-12, πρβλ. Ἡσιόδου « Ἔργα », στ. 405.

3. Πολιτικῶν Β, 1267b 12 κ.ε.

4. L. Bourgeois, Observation et experience chez Aristote, 1966, σ. 95.

5. Πολιτικῶν Γ, 5, 1323a 7, πρβλ. καὶ Max Rohlenz, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 387.

σης φύσεως ανθρώπινον ὄν, τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύεται ἐν συσχετίσει πρὸς πλατωνίζουσας περὶ ψυχῆς θεωρίας. Ἡ θεωρία αὕτη ἀναπτύσσεται εἰς τὰ Ἠθικά τοῦ Ἀριστοτέλους¹. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἔχει ὡς ἀκολουθῶς. Μὴ λαμβανόμενου ὑπ' ὄψιν τοῦ κοινοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ζῷα θρηπτικοῦ, κινητικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς, ἀποτελεῖται αὕτη ἐκ δύο μερῶν, τοῦ ἐλλόγου καὶ τοῦ μετέχοντός πως τοῦ λόγου, τὸ πρῶτον εἶναι ὁ « λόγος », τὸ δὲ δεύτερον ἢ « ὄρεξις » ἢ ὁ « ὄρεκτικὸς νοῦς » μετέχει τοῦ λόγου « ἢ κατήκοον καὶ πειθαρχικὸν αὐτοῦ »². Τὸ ἔλλογον ὑπερέχει τοῦ « ὄρεκτικοῦ », κατὰ τὸ ὅτι διαθέτει ἰκανότητα βουλήσεως, ὡς πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν³, « βουλήσεως », ἢτοι ἰκανότητος πρὸς ἐξέτασιν τῶν μέσων πρὸς πραγματοποίησιν τούτου⁴, « προαιρέσεως », δηλαδή ἰκανότητος πρὸς ἐπιλογὴν τοῦ καταλληλοτέρου ἐξ αὐτῶν. Διὰ τοῦτο, τὸ ἔλλογον ἐπιτάσσει καὶ διὰ τοῦ « ὄρεκτικοῦ » πραγματοποιεῖ, τὸ δὲ « ὄρεκτικὸν » δύναται νὰ συλλάβῃ τὰς ἐπιτάγας τοῦ ἐλλόγου καὶ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς αὐτάς. Μέχρις ἐνὸς σημείου τὸ « ὄρεκτικὸν » εἶναι ὄργανον τοῦ ἐλλόγου καὶ ὑπάρχει ὡς ἐκ τούτου στενὴ σχέσις μεταξὺ τῆς συνδέσεως ἐλλόγου καὶ ὄρεκτικοῦ ἀφ' ἑνός, κυρίου καὶ δούλου ἀφ' ἑτέρου, ὡς διείδεν ὀρθῶς ὁ P. Moraux⁵.

Ὁ δούλος, ὡς ἔμψυχον ὄργανον, δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τέλη καὶ συνεπῶς δὲν ἔχει ἰδίαν βούλησιν⁶, βούλευσιν ἢ προαίρεσιν. Ὑπερτερεῖ τῶν ζῴων διότι διαθέτει τὴν μετέχουσάν πως τοῦ λόγου « ὄρεξιν » ἀλλ' εἶναι κατώτερος τοῦ κυρίου του διότι εἶναι προικισμένος μὲ αὐτὴν μόνον. Δύναται ν' ἀντιληφθῇ τὰς ἐντολάς τοῦ κυρίου του καὶ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς αὐτάς. Πρωτοβουλίαν ἴσως ἐπὶ οἰουδήποτε ζητήματος δὲν δύναται ν' ἀναπτύξῃ, διὰ τοῦτο ὀρθῶς ἐχαρακτηρισθῆ ὑπὸ τοῦ Schlaifer ὡς ἀτελὲς ἀνθρώπινον ὄν, « Part Man »⁷.

1. Ἠθ. Εὐδ., Β, 1, 1219b 25 κ.έ. Ἠθ. Νικ. Α, 13, 1102b 13 κ.έ. Γ, 12, 1199b 10 κ.έ.

2. Ἠθ. Νικ. Α, 12, 1103b 30 κ.έ. Ζ, 1, 1139a κ.έ.

3. Ἠθ. Νικ. Γ, 2, 1141b 25 κ.έ. Ἡ βούλησις εἶναι ὄρεξις ἀπορρέουσα ἐκ τοῦ λόγου.

4. Ἠθ. Νικ. Γ, 3, 1181a δὲ 1113a 2 κ.έ. « βουλευτὸν δὲ καὶ προαιρετὸν τὸ αὐτό, πλὴν ἀφωρισμένον ἤδη τὸ προαιρετὸν τὸ γὰρ ἐκ τῆς βουλῆς προκριθὲν προαιρετὸν ἐστίν ».

5. Ἐν Aristote, le dialogue de la Justice, 1967, σσ. 32 καὶ 41.

6. Πολιτικῶν Α, 5, 1260a 12 « ὁ μὲν γὰρ δούλος ὅπως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν... ».

7. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 202, πρβλ. καὶ M. Defourny, Études sur la Politique d'Aristote, 1933, σ. 27.

Ἡ σωματικὴ μορφή τοῦ δούλου ἐξωτερικεύει καὶ συμβολίζει τὸν ψυχολογικὸν του χαρακτήρα, δυνάμει τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ σωματικὴ παράστασις ἐκφράζει, ὡς λ.χ. διὰ τὸν μεγαλόψυχον, τὴν ἐνδόμυχον διάθεσιν¹. Βεβαίως ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ἰσχύει πάντοτε διότι « οὐχ ὁμοίως ῥᾶδιον ἰδεῖν τό τε τῆς ψυχῆς κάλλος καὶ τὸ τοῦ σώματος »². Πάντως διὰ τὴν σωματικὴν παράστασιν τῶν δούλων λέγει ὁ Ἀριστοτέλης « βούλονται μὲν οὖν ἡ φύσις καὶ τὰ σώματα διαφέροντα ποιεῖν τὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων, τὰ μὲν ἰσχυρὰ πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρῆσιν, τὰ δ' ὀρθὰ καὶ ἄχρηστα πρὸς τὰς τοιαύτας ἐργασίας, ἀλλὰ χρήσιμα πρὸς τὸν πολιτικὸν βίον »³.

Πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ Ξενοφῶν εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι τὸ βίβανυσον καὶ ἀνελεύθερον τοῦ ἔργου του συντελεῖ εἰς τὴν σωματικὴν παρὰ μὲν μορφωσιν καὶ ἀσχημίαν του. Λόγω δὲ τῆς ἀσχημίας αὐτῆς κατέληγεν ὁ Ξενοφῶν εἰς τὸ συμπέρασμα κατὰ τρόπον σοφιστικὸν ὅτι εἰς τοὺς δούλους δεόν νὰ ἀνατίθενται μόνον βίβανυσμα καὶ « μισθικὰ » ἔργα. Διὰ τοῦτο δὲ ἐτοποθέτει ὁ Ξενοφῶν τὸν δούλον πλησίον τοῦ ὑποζυγίου⁴. Ἀπήχησιν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εὐρίσκομεν καὶ παρ' Ἀριστοτέλει, ὅστις δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγνώριζε τὰς σχετικὰς γνώμας τοῦ Ξενοφῶντος. Αἱ ἐν προκειμένῳ ὅμως ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχουν διατυπωθῆ κατὰ τρόπον πολὺ ὀλιγώτερον κατηγορηματικόν⁵.

Δ' — Ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ τοῦ δούλου.

Τὸ ἦθος τοῦ δούλου συνάγει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιγωγικῶς ἐκ τῆς ἀνωτέρω διαγραφείσης ψυχολογίας του. Ἀναμειγνύει ὅμως καὶ πραγματικὰ περὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος τοῦ δούλου κρίσεις, μᾶλλον ἀσχετοὺς πρὸς τὴν ψυχολογίαν του.

Ἐξ ἄλλου ὁ ἐρευνητὴς δεόν νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν του ὅτι εἶναι λίαν δυσχερὴς ἡ διάκρισις ψυχολογικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναλύσεως παρ' ἀρχαίοις γενικῶς καὶ παρ' Ἀριστοτέλει εἰδικώτερον. Τοῦτο συμβαίνει διότι ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ μέσον πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς πράξεως καὶ πρὸς ἠθικὴν αὐτο-

1. Ἠθ. Νικ. Δ, 3, 1125a 12 κ.έ.

2. Πολιτικῶν Α, 2, 1254b 32 κ.έ.

3. Πολιτικῶν Α, 2, 1254b 28 κ.έ.

4. Οἰκονομικός, Δ, 2 - 3. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς « βιβανύσους » γενικῶς.

5. Πολιτικῶν Η, 2, 1357b 10 κ.έ., πρβλ. καὶ Defonryx, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 28.

γνωσίαν. Ἐχει λοιπὸν ἀξιολογικὸν χαρακτήρα. Ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἠθικὴ ἀξιολόγησις ἀποβλέπει εἰς τὴν γνῶσιν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχει συνεπῶς ἐπιστημονικὸν καὶ δὴ ἀναλυτικὸν χαρακτήρα. Ἡ διάκρισις ψυχολογικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναλύσεως γίνεται χάριν σαφεστερας ἐκθέσεως τῶν ὅσων ὁ Ἀριστοτέλης λέγει περὶ τοῦ ἠθικοῦ τοῦ δούλου.

Ὁ ἠθικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ δούλου προϋποθέτει ἐν μέρει τὴν γνωστὴν διάκρισιν τῶν ἀρετῶν εἰς διανοητικὰς καὶ ἠθικὰς. Αἱ διανοητικαὶ ἀρεταὶ χαρακτηρίζουν τὸ ἔλλογον μέρος τῆς ψυχῆς, ἐπιτρέπουσαι εἰς αὐτὸ νὰ συλλάβῃ νοητικῶς τὸν ὀρθὸν σκοπὸν τῆς πράξεως. Αἱ ἠθικαὶ ἀρεταὶ ἐπιτρέπουσιν εἰς τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὰς ἐντολάς τοῦ ἔλλογου. «...Αἱ διανοητικαὶ μετὰ λόγου, αἱ μὲν τοιαῦται τοῦ λόγου ἔχοντος ὃ ἐπιτακτικὸν ἐστὶ τῆς ψυχῆς ἢ λόγον ἔχει, αἱ δ' ἠθικαὶ τοῦ ἄλόγου μὲν ἀκολουθητικοῦ δὲ κατὰ φύσιν τῷ λόγον ἔχοντι.»¹

Θὰ ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ δούλος διατίθει ὅλας τὰς ἠθικὰς ἀρετάς, ἐφ' ὅσον δύναται νὰ ἀντιληφθῇ τὰς διαταγὰς τοῦ κυρίου του. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει διότι ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι ἀρχικῶς ἔντεχνος ἀγών. Μεταβάλλεται δὲ εἰς ἕξιν ὑπὸ τῆς συχνῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, «ἐστὶν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικῆ, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»².

Τὸ ταυτόσημον πρὸς τὸ ὀρθὸν καὶ δέον «μέσον» ἀνευρίσκεται οὐχὶ *more geometrico*, ὡς παρὰ Πλάτωνι ἢ Spinoza, ἀλλ' ὡς ὁ τοξότης πλήττει τὸν στόχον του, διὰ τῆς ἀποφυγῆς τόσο τῆς ὑπερβολῆς ὅσον καὶ τῆς ἐλλείψεως. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἐκ τῶν προτέρων ἀλλ' ἐξαριᾶται ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὰς ἐκάστοτε συνιθήκας, ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν «βούλευσιν» καὶ προαίρεσιν τοῦ ὑποκειμένου. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸ καθορίζει οὕτω, «τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὕπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς»³.

Ἡ προαίρεσις δὲν δύναται νὰ κατευθύνῃ ἑαυτὴν δι' «ἀκριβοῦς» πρακτικῆς ἐπιστήμης, ὡς παρὰ Πλάτωνι. Ἡ ἀρίστη πρὸς τοῦτο μέθοδος θὰ ἦτο ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνάλυσις τῆς ὀρθῆς πράξεως. Δεδομένου ὅμως ὅτι ὁ καθορισμὸς τοῦ ὀρθοῦ δὲν εἶναι πάντοτε δεκτικὸς ἀναβο-

1. Ἡθ. Νικ. Β, 1, 1103a 15 κ.έ., Ἡθ. Εὐδ. Β, 1, 1220a 8 κ.έ.

2. Ἡθ. Νικ. Β, 6, 1106b 35 - 1107a 1 κ.έ. Πρβλ. καὶ Α, 2, 1094a 18 - 27.

3. Ἡθ. Νικ., ἐνθ' ἄνωτ. Ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν «μέσου» καὶ ὀρθοῦ βλ. Ἡθ. Νικ. Δ, 10, 1120a 25, περὶ τοῦ μεταβλητοῦ καὶ ποικίλου τῆς πράξεως, Ἡθ. Νικ. Α, 3, 1094b 14 κ.έ.

λῆς, θὰ ληρθῆ ὡς κριτήριον πρὸς τοῦτο ἢ πρᾶξις τοῦ « φρονίμου » ἢ « σπουδαίου ». Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη « ...διαφέρει πλείστον ὁ σπουδαῖος τὸ ἀληθὲς ἐν ἐκάστοις ὄρων, ὥσπερ κανὼν καὶ μέτρον αὐτῶν ὄν »¹.

Ὁ δοῦλος εἶναι ὄν ριζικῶς ἀτελές καὶ ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως. Δὲν εἶναι δεκτικὸς ἠθικῆς τελειώσεως, διότι δὲν μετέχει τῆς ταυτοσήμου πρὸς αὐτὴν εὐδαιμονίας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πρᾶγματι « εὐδαιμονίας δ' οὐδεὶς ἀνδραπόδῳ μεταδίδωσιν »². Ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἀπρόσιτος εἰς αὐτόν, διότι δὲν ζῆ κατὰ « προαίρεσιν »³. Δὲν δύναται λοιπὸν νὰ προδιορίσῃ ἀφ' ἑωυτοῦ τὸ ἐκάστοτε ὀρθόν⁴.

Ἐπὶ πλέον οὐτε τὸν « σπουδαῖον » δύναται νὰ μιμηθῆ διότι αἱ ἀρεταὶ τοῦτου πραγματοποιοῦνται καὶ χάρις εἰς τὴν σύμπτωσιν ἑξωτερικῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν ἢ τὴν « εὐτυχίαν ». Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ ἐπίτευξις τῆς εὐδαιμονίας προϋποθέτει γενετικῶς τὴν ὑπαρξίν σχετικῆς τιμῆς « εὐτυχίας »⁵. Ὁ δοῦλος τοιαύτην « εὐτυχίαν » δὲν διατίθεται. Ἄρα δὲν δύναται νὰ μιμηθῆ τὸν « σπουδαῖον » εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ πρὸς κατάκτησιν τῆς εὐδαιμονίας.

Ὁ δοῦλος, ὡς μὴ αὐτάρκης, δέον νὰ ἔχη ἀρετὰς διαφόρους τῶν ἀρετῶν τοῦ κυρίου του. Ἐὰν διαθέτῃ καὶ αὐτὸς ἠθικὰς ἀρετὰς⁶, αὐταὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν « διακονικὴν » ἢ « ὀργανικὴν » λειτουργίαν του. Τὰς ἀρετὰς αὐτὰς ὁ Ἀριστοτέλης περιορίζει εἰς τὸ ἐλάχιστον. Ὁ δοῦλος δὲν πρέπει νὰ εἶναι δειλὸς ἢ ἀκόλαστος. « Δῆλον ὅτι καὶ ἀρετῆς δεῖται μικρᾶς, καὶ τοσαύτης ὅπως μήτε διὰ δειλίαν μήτε δι' ἀκολασίαν ἐλλείψῃ τῶν ἔργων »⁷.

Ἡ ἀνδρεία τὴν ὁποῖαν δύναται ν' ἀναπτύξῃ ὁ δοῦλος εἶναι καθαρώς « ὑπηρετικὴ » καὶ ἔχει ἀρνητικὸν μᾶλλον ἢ θετικὸν χαρακτήρα⁸. Ὁ δοῦλος θὰ ἦτο ἀληθῶς ἀνδρεῖος, ἐὰν ἦτο οἷος « ὅς ἂ δει καὶ οὐ ἔνεκα ὑπομένων καὶ φοβούμενος καὶ ὡς δεῖ καὶ ὅτε, ὁμοίως δὲ καὶ θαρρῶν... »⁹.

1. Ἡθ. Νικ. Κ, 5, 1170a 15 κ.έ. Πρβλ. καὶ Β, 3, Γ, 4, 1113a 22 κ.έ. ὡς καὶ Ε. Μελετάκη, Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν Πρακτικῶν Ἀρχῶν, 1961, σ. 86.

2. Ἡθ. Νικ. Ι, 6, 1177a 8.

3. Πολιτικῶν Γ, 5, 1280a 31 κ.έ.

4. Ἡθ. Εὐδ. Α, 2, 1214b 5 - 10.

5. Πολιτικῶν Γ, 1277b 5 κ.έ. Ἡθ. Νικ. Α, 10, 1101a 5 κ.έ.

6. Πολιτικῶν Α, 1, 1260a 17 - 20.

7. Πολιτικῶν Α, 1260a 35.

8. Πολιτικῶν Α, 1260a 1 καὶ 1260a 35.

9. Ἡθ. Νικ. Γ, 1115b 15 - 20.

Μὴ ἔχων προαίρεσιν, δὲν διαθέτει τὴν ἀληθῆ ἀνδρείαν καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν πολιτικὴν μορφήν της¹. Ἡ ἀνδρεία τοῦ δούλου εἶναι πλησιεστέρα πρὸς τὴν φυσικὴν ἐνεργητικότητα τῶν ζώων². Τὴν ὑφίσταται « θυμικῶς » ὡς πάθος καὶ δὲν τὴν δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ὡς ἔξιν, ἢ ὁποῖα « ἐνεργεῖα » λαμβάνει ὄντοτητα.

Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὴν σωφροσύνην τοῦ δούλου. Δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς πολιτικῆς σωφροσύνης, ὡς τὴν ἀντελαμβάνετο ὁ Πλάτων³ καὶ διὰ τῆς ὁποίας οἱ « ἐπίκουροι » τῆς Πολιτείας ἐνστερνίζονται συνειδητῶς τὰς ἐπιταγὰς τῶν φιλοσόφων ἀρχόντων. Ὁμοιάζει μᾶλλον ἢ δουλικὴ αὐτὴ σωφροσύνη πρὸς ἕκ τῶν ἄνω προερχομένην χαλιναγωγῆσιν τῶν φυσικῶν ἐνστίκτων τοῦ δούλου. Ὁ χαλινὸς οὗτος εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὑπὸ τοῦ δούλου τοῦ ὑπηρετικοῦ τοῦ ἔργου⁴. Ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὸν διὰ « κολαστικῶν » μεθόδων, αἱ ὁποῖαι ἀποβλέπουν εἰς ἕκ τῶν ἄνω μετριασμὸν τῶν φυσικῶν ἐνστίκτων του, ἕκ φύσεως ἀπλήστων καὶ γεμόντων « ὕβρεως »⁵.

Εἰς τὴν δι' ἀπαγωγικῆς μεθόδου ἐπιτελεσθεῖσαν ἀνάλυσιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ δούλου, τῆς ὁποίας προϋποθέσεις εἶναι ἡ ψυχολογικὴ του φύσις καὶ ἡ ἰδιοτυπία τοῦ ἔργου του, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναμειγνύει πραγματικὰς, a posteriori, παρατηρήσεις. Τὸ ἴδιον τοῦ δουλικοῦ χαρακτῆρος εἶναι τὸ « φρονεῖν μικρόν »⁶, τὸ κολακεύειν⁷, τὸ χυδαῖον⁸, τὸ ἀκόλαστον⁹, τὸ ἀνανδρον¹⁰. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δουλεία καὶ δειλία εἶναι συνυφασμένα, ἂν καὶ ἡ « ἀσχολία » ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει τὴν δουλικὴν μορφήν βίου χαρακτηρίζει καὶ τὴν πολεμικὴν δραστηριότητα. Προφανῶς, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία εἶναι κατωτέρα, σχεδὸν δουλικὴ, μορφή ἀνδρείας. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ σκιαγραφία συμπληροῦται διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ δούλου ὡς ἀπλήστου καὶ ἀνελευθέρου, ὡς πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν κέρδους. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ δοῦλος οὐδόλως ἀπέχει τοῦ « βαναύσου » τεχνίτου ἢ τοῦ « χρηματιστοῦ »¹¹.

1. Ἡθ. Νικ. Γ, 8.

2. Ἡθ. Νικ. Γ, 8, 1116a 25.

3. Πολιτείας Δ, 432a.

4. Ἡθ. Γ, 10, 1118a 20-25.

5. Ἡθ. Νικ. Γ, 12, 1119b 1 κ.δ.

6. Πολιτικῶν Ε, 9, 1313b 8-10.

7. Ἡθ. Νικ. Δ, 3, 1125a 1-3.

8. Πολιτικῶν Η, 16, 1336b 12.

9. Πολιτικῶν Η, 1, 1323a 25-35.

10. Πολιτικῶν Η, 12, 1334a 20.

11. Ἡθ. Νικ. Δ, 10, 1121a 35, 1122a 1.

«Όλοι αὐτοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ συνιστοῦν μορφήν βίου, τὴν ὁποίαν ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει ὡς «ἀνδραποδώδη». Ὁ «ἀγοραῖος» οὗτος βίος ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς πολίτας, ἰδίως εἰς τὴν «κάλλιστα πολιτευομένην» πόλιν¹. Ἀρμόζει μόνον εἰς «βοσκήματα». Προφανῶς ταυτίζεται πρὸς τὸν ἀπολαυστικὸν βίον, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παντὶ τρόπῳ ἀναζητήσιον ἀπολαύσεως, ἐφ' ὅσον δι' οὐδὲν ἀνθρώπινον ὄν τὸ ὑλικὸν κέρδος ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸν². Ὁ βίος αὐτὸς εἶναι «ἀνδραποδώδης» ὡς ὁ «μισθαρνικὸς» διότι ἡ ἀναζήτησις τῆς ἡδονῆς εἶναι κοινὸς νόμος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζώων καὶ οὐχὶ ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐλευθέρου καὶ ἐλλόγου ὄντος, διαθέτοντος ἠθικὴν προαιρέσειν³. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «ἀπολαύσειέ τ' ἂν τῶν σωματικῶν ἡδονῶν ὁ τυχὼν καὶ ἀνδραποδὸν οὐχ ἤττον τοῦ ἀρίστου»⁴. Ἀρμόζει λοιπὸν ὁ ἀπολαυστικὸς βίος εἰς τὰ ἀνδραποδία καὶ εἰς ὄσους ἐκ τῶν ἐλευθέρων εἶναι ἐπιρροεῖς πρὸς τὴν δουλείαν⁵.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη εἰς τὸν Προτρεπτικὸν εἶχε τονίσει τὴν ὑπεροχὴν τοῦ «θεωρητικοῦ» βίου ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρησιμοθηρικόν⁶. Τὴν Πλατωνικὴν αὐτὴν ἀποψιν οὐδέποτε ἐγκατέλειψεν ὁ Ἀριστοτέλης ἀλλὰ τὴν κατέστησεν εὐρύτεραν. Εἰς τὰ Ἠθικὰ καὶ τὰ Πολιτικὰ διακρίνεται ὁ ἐν «ἀσχολίᾳ» βίος, ἀνάλογος πρὸς τὸν χρησιμοθηρικὸν τοῦ Προτρεπτικοῦ, καὶ ὁ κατὰ σχολὴν βίος ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὸν θεωρητικὸν ἀλλὰ καὶ τὸν πολιτικόν⁷. Ὁ βίος οὗτος ἀρμόζει εἰς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας ἐνῶ ὁ κατ' «ἀσχολίαν» βίος ἀρμόζει εἰς τοὺς δούλους μόνον διότι, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, δὲν εἶναι αὐτάρκεις ψυχολογικῶς καὶ λειτουργικῶς, διότι δὲν ἔχουν ἦθος «μεγαλοπρεπὲς» καὶ «ἐλευθέριον» καὶ διότι στεροῦνται τῶν ἀναγκαίων εὐνοϊκῶν ἐξωτερικῶν ὄρων, δηλαδὴ τῶν «ἐκτὸς» καὶ τῆς «εὐτυχίας»⁸.

Ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει ὡς ἑξῆς τὸν χαρακτήρα διὰ τὸν

1. Πολιτικῶν Η, 8, 1328b 35 - 40.
2. Ἠθ. Νικ. Α, 5, 1095b 20, Γ, 10 1118b 20.
3. Ἐνθ' ἄνωτ. 1118a 25.
4. Ἠθ. Νικ. Κ, 6, 1177a 7.
5. Ἠθ. Νικ. Α, 4, 1095b 15 κ.ε.
6. Προτρεπτικὸς Ἀποσπ. 12b, τῆς ὑπὸ W. D. Ross ἐκδόσεως τῶν ἀποσπασμάτων τῶν ἀπολεσθέντων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὸ τὸν τίτλον «Aristotelis fragmenta selecta» ἐν τῇ σειρᾷ Bibliotheca Oxoniensis, 1956, σ. 46.
7. Ἠθ. Νικ. Α, 5, 1095b 20, πρβλ. Πολιτικῶν Η, κεφ. 1 καὶ 2.
8. Πολιτικῶν Η, 1334a 15 - 25, πρβλ. καὶ Δ 1291a 8, Γ, 5, 1280a 32 ὡς καὶ M. Defougnay, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 29.

ὅποσον ἡ ἠθικὴ εὐδαιμονία εἶναι ἰδανικὸν ἀπροσπέλαστον. « Οὐδεὶς γὰρ ἂν φαίη μακάριον τὸν μηθὲν μόνον ἔχοντα ἀνδρείας μηδὲ σωφροσύνης μηδὲ δικαιοσύνης μηδὲ φρονήσεως, ἀλλὰ δεδιότα μὲν τὰς παραπατομένας μυίας, ἀπεχόμενον δὲ μηθενός, ἂν ἐπιθυμήσῃ τοῦ φαγεῖν ἢ πιεῖν, τῶν ἐσχαίων, ἕνεκα δὲ τεταρτημορίου διαφθείροντα τοὺς φιλάτους ».

Νομίζομεν ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος εὐρίσκει ἐφαρμογὴν εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ φύσει δούλου¹.

Ε' — Ὁ δούλος ὡς πρὸς τὴν « οἰκίαν ».

Ἐπιέρχονται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους μνεῖαι τῶν δημοσίων δούλων². Ἡ φύσις τῆς πόλεως ἀπαιτεῖ καὶ τὴν ἐπιτέλεσιν κατωτέρων, « ὀπηρετικῶν », λειτουργιῶν. Αὐτὰς δύνανται οἱ δούλοι νὰ τὰς ἀναλάβουν³. Αἱ κυριώτεραι ὅμως λειτουργίαι τοῦ δούλου τελοῦνται ἐντὸς τῆς « οἰκίας ». Τοῦτο ἰσχύει διὰ τὴν κυριωτάτην ἐξ αὐτῶν, τὴν παραγωγικὴν ἐργασίαν εἰς τοὺς ἀγρούς, μὲ τὴν ἐξαίρεσιν ὅσων ἐργάζονται εἰς ἐκτάσεις γῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι κοινὸν κτήμα τῶν πολιτῶν. Οἱ δούλοι αὐτοὶ θὰ εἶναι κοινοὶ ἐφ' ὅσον ἐργάζονται ἐπὶ κοινοῦ κτήματος⁴.

Ἡ στενὴ συσχέτισις δούλου καὶ οἰκίας, ὡς οἰκονομικῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνότητος, ἐπιτρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀρβίσταται ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ Πλάτωνος. Ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ὁ Πλάτων, ὅταν ὁμιλῇ περὶ δουλείας, ἐννοεῖ συνήθως τὴν σχέσιν ὑποταγῆς ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ συνδέῃ τὸ ψυχολογικῶς ἢ ἠθικῶς ὑποδεέστερον πρὸς τὸ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὑπερτεροῦν⁵. Ἡ « ἰδίωσις » κατὰ Πλάτωνα εἶναι ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως ἢ ἀρχὴ καὶ ἡ πηγὴ παντὸς κακοῦ καὶ πάσης βλάβης καὶ ἐντελῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν πολιτικὴν τάξιν⁶. Διὰ τοῦτο οὐδόλως ὁ Πλάτων ἐννοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν « οἰκίας » καὶ ἔχει λίαν ἐντονὸν τὸ αἴσθημα τοῦ ἠθικοῦ κινδύνου τὸν ὅποσον συνεπάγεται διὰ τὸν κύριον ἢ κτήσις δούλων. Εἰς τὴν Πολιτείαν, ὅπου δὲν ὑπάρχει « οἰκία » ὑπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν ἐννοιαν τοῦ

1. Πολιτικῶν II, 1, 1323a 25 κ.έ.

2. W. I. Newman, ἐνθ' ἀνωτ., Α, σ. 130, πρβλ. καὶ G. Glotz, Le travail dans la Grèce ancienne, 1920, σσ. 243 - 249, 255.

3. Πολιτικῶν II, 10, 1330a 32, B, 4, 1267b 15.

4. Πολιτικῶν II, 10, 1330a 32 - 35.

5. Πολιτείας II, 549a, Θ, 590 D.

6. Νόμων I' 699 D, 701 C, Πολιτείας E, 464 D - E.

δρου, διὰ τοὺς ἀρχοντας καὶ ἐπικούρους, οὐδὲν ὁ Πλάτων λέγει περὶ δουλείας. Ὁρθῶς δὲ ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ σύλληψις τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος, ἣ ὁποία ἔχει κανονιστικὸν καὶ παραδειγματικὸν χαρακτήρα δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ὑπαρξεως τῆς δουλείας ἢ τουλάχιστον τῶν δούλων ὡς ἀτομικῶν κτημάτων, ἔστω καὶ ἂν διαθέτουν δούλους οἱ ἀποτελοῦντες τὴν τρίτην τάξιν¹.

Εἰς τοὺς Νόμους, ὅπου ὁ Πλάτων ἀνέχεται τὴν ὑπαρξιν διακεκριμένων «οἰκιῶν», ἀνέχεται ὡσαύτως, ἂν καὶ μετὰ δισταγμῶν, τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν δούλων ὑπὸ τῶν 5040 πολιτῶν καὶ προσπαθεῖ νὰ περιορίσῃ διὰ διαφορῶν μέσων τοὺς ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντας διὰ τὸν κύριον ἠθικοὺς κινδύνους², ἂν καὶ ὅχι μόνον αὐτούς.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλάτωνα, πιστεύει ὅτι ἡ πολιτικὴ τάξις ἐδραιοῦται διὰ τῆς ἐνότητος ἐν τῇ κοικίᾳ, διὰ τοῦτο καὶ τὴν «οἰκίαν» θεωρεῖ ὡς ἀπαραίτητον συστατικὸν στοιχεῖον ἢ «μόριον» τῆς πόλεως, καὶ τὸν δούλον θεωρεῖ ὡς ἀτομικὸν κτῆμα τοῦ κυρίου του, χρησίμων ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς «οἰκίας»³. Συστηματικῶς δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς ὁ Πλάτων, τὴν περὶ πτωσιν συλλογικῆς ὑποδουλώσεως τάξεως εἰς τάξιν ἢ ἐθνότητος εἰς ἐθνότητα, ὅταν ἀναπτύσῃ τὴν περὶ δουλείας θεωρίαν του. Ἡ σχέσις τοῦ κυρίου πρὸς τὸν δούλον ὁμοιάζει νὰ εἶναι ἀτομικῆ, «ἐν πρὸς ἐν»⁴. Ὁ δούλος εἶναι ὄργανον τοῦ κυρίου ὡς «οἰκονομικοῦ» ὄντος, δηλαδὴ ὡς ἡγέτου τῆς «οἰκίας», ὅχι ὅμως ὡς ἠθικῆς ἢ πολιτικῆς προσωπικότητος⁵.

Ἡ λειτουργία τοῦ δούλου ἐν τῇ «οἰκίᾳ» ἔχει ὡς κύριον σκοπὸν τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν αὐτῆς. Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης αὐτῆς στηρίζεται μᾶλλον τὸ ἀπαραίτητον τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἢ ἐπὶ τῆς περὶ φύσει δούλου ἀπόψεως. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναμνησκόμενος προφανῶς τῶν ὄσων ἔλεγον κωμικοὶ τινεὶ ποιηταί, ὡς ὁ Κράτης⁶, στηρί-

1. Τοιαύτη εἶναι ἡ γνώμη τῶν G. Morrow, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 130, J. Wild, Plato's theory of man, σ. 107 καὶ παρ' ἡμῶν, τοῦ Κ. Α. Τσάτσου, Ἡ Κοινωνικὴ Φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, 1962, σ. 140.

2. Νόμων 5 776a - 778a. Περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδίῳ κινδύνῳ διὰ τὸν κύριον 777 D κ.έ.

3. Βλ. καὶ Westermann, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 25 - 26.

4. Ἡθ. Εὐδ., ἐνθ' ἄνωτ. 1241b 20 - 25.

5. Πολιτικῶν Α, 2, 1253b 23 κ.έ., Γ, 3, 1277a 7 - 10.

6. Βλ. τὸ ἀπόσπασμα τούτου ἐν Henri Wallon, Histoire de l'esclavage dans l'antiquité εἰς 3 τόμους, 1879, Α, σ. 339,

ζει ὡς ἐξῆς τὴν ἀνάγκην τῆς δουλείας ἀπὸ λειτουργικῆς ἀπόψεως. « Εἰ γὰρ ἡδύνατο ἕκαστον τῶν ὀργάνων κελυσθὲν ἢ προαισθανόμενον ἀποτελεῖν τὸ ἑαυτοῦ ἔργον, ὡσπερ τὰ Δαιδάλου φασὶν ἢ τοὺς Ἡφαίστου τρίποδας, οὓς φησὶν ὁ ποιητὴς αὐτομάτους θεῖον δύεσθαι ἀγῶνα, οὕτως αἱ κερκίδες ἐκέρκιζον αὐταὶ καὶ τὰ πλῆκτρα ἐκιθάριζεν, οὐδὲν ἂν ᾔδει οὕτε τοῖς ἀρχιτέκτοσιν ὑπηρετῶν οὕτε τοῖς δεσπόταις δούλων »¹.

Βεβαίως οἱ λόγοι οὗτοι σημαίνουν κατ' ἀρχὴν τὸ ἀνέφικτον τῆς καταργήσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας². Σημαίνουν ὅμως καὶ στενὴν ἐξάρτησίν του ἐκ τῆς τεχνικῆς προσόδου. Ὁρθῶς λέγει ὁ Κ. Γεωργούλης ὅτι « Ὁ Ἀριστοτέλης κατώρθωσε νὰ διαγνώσῃ ὅτι μόνον ἡ τελειοποίησις εἰς θιαυμαστὸν βαθμὸν τῆς τεχνικῆς θὰ ἡδύνατο νὰ καταργήσῃ τὸν θεσμόν τῆς δουλείας »³. Ἡ ἀτομικὴ αὐτῆ σχέσις μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου εἶναι ἀντικείμενον γνώσεως καὶ ἀναλύσεως ὑπὸ τῆς « δεσποτικῆς » ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη αὐτῆ ἐπιτρέπει εἰς τὸν κύριον νὰ γνωρίζῃ πῶς νὰ χρησιμοποιήσῃ τοὺς δούλους του. Ἀποτελεῖ μέρος τῆς « οἰκονομικῆς » ἐπιστήμης, διὰ τῆς ὁποίας ἀναλύεται ἡ λειτουργία τῆς οἰκίας καὶ ἐξασφαλιζονται οἱ ἀναγκαῖοι πόροι τοῦτο ὅροι⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιῶν τὸν ὅρον « οἰκονομία » δὲν νοεῖ τὴν ἐπιστήμην τῆς παραγωγῆς, κυκλοφορίας καὶ κατανομῆς τῶν δυναμένων νὰ πληρώσουν τὰς ὑλικὰς ἀνάγκας τῶν ἀτόμων ἀγαθῶν, ὡς ἡμεῖς σήμερον. Ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην αὐτὴν δνομάζει « χρηματιστικὴν », τῆς ὁποίας ἐπίσης εἶναι μέρος ἡ « δεσποτικὴ » ἐφ' ὅσον ὁ δούλος εἶναι ὄχι μόνον ὄργανον ἀλλὰ καὶ κτῆμα⁵. Ὅλοι αὐταὶ αἱ γνώσεις, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς « δεσποτικῆς » ἀνήκουν, ὡς χρησιμοθηρικαί, εἰς τὸν « ἀσχολόν » καὶ οὐχὶ τὸν κατὰ σχολὴν βίον ὡς ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία ἢ ἡ ἀσκησις πολιτικῆς δραστηριότητος. Εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὸν δεσπότην καί, γενετικῶς, διὰ τὸν πολίτην ἀλλ' οὐχὶ ἀγαθαὶ διότι δὲν ἀποτελοῦν αὐτοσκοπὸν ἀλλ' ὑπάρχουν χάριν τοῦ κατὰ σχολὴν βίου⁶.

Ὁ Πλάτων ἐνόησε ἐταύτιζεν, ἐν τῷ Πολιτικῷ ἰδίᾳ⁷, τὴν πολιτι-

1. Πολιτικῶν Α, 1253b 32.

2. Ἡρβλ. P. M. Schuhl, *Machinisme et philosophie*, 1949, σ. 21.

3. Κ. Γεωργούλης, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίρειος, 1962, σ. 364.

4. Πολιτικῶν Α, 2, 1255b 30-35, Α, 3, 1256a 10-13.

5. Πολιτικῶν Α, 2, 1256a 1 κ.έ.

6. Πολιτικῶν Η, 3, 1325a 25 κ.έ. « οὐδὲν γὰρ τῷ γε δούλῳ ἢ δούλῳ χρησθῆναι σεμνόν, ἢ γὰρ ἐπίταξις ἢ περὶ τῶν ἀναγκαίων οὐδενὸς μετέχει τῶν καλῶν ».

7. 259 C.

κὴν, βασιλικὴν, οἰκονομικὴν καὶ «δεσποτικὴν». Ἡ ταύτισις αὐτῆ δικαιολογεῖται ἐν ἀρχῇ τοῦ Πολιτικοῦ¹ ἐκ τῆς κοινῆς ἐπιτακτικῆς λειτουργίας τῆς βασιλικῆς καὶ τῆς δεσποτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀντίληψις ὅμως ὅτι ὁ πολιτικὸς ἀνὴρ, ἐφ' ὅσον ἔχει φιλοσοφικὴν φρόνησιν, εἶναι νομεύς ἀνθρώπων², ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη. Τοῦτο εἶναι τὸ βασικὸν δίδαγμα ἐξ ὧν λέγονται ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐπὶ Κρόνου διακυβέρνησιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους³. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ κυβερνῶντος συμφώνως πρὸς ἀληθεῖς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς ἔχει κατὰ ταῦτα «συνθετικὴν» καὶ οὐχὶ «ἐπιτακτικὴν» λειτουργίαν. Ἀποβλέπει εἰς τὴν διὰ τῆς πειθοῦς συνύφανσιν τοῦ ἀνδρείου καὶ σώφρονος ἠθίου εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πολιτῶν⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται εἰς τὰς Ἰλατωνικὰς αὐτὰς ἀπόψεις ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῶν νομιζόντων ὅτι «ἡ αὐτὴ οἰκονομία καὶ δεσποτεία καὶ πολιτικὴ καὶ βασιλικὴ»⁵. Δὲν ἀποκλείεται γὰρ ὑπονοῆ τὸν Πλάτωνα ἢ τοὺς πλατωνικοὺς.

Πάντως τὴν ἐν τινι μέτρῳ ἀνακριβῶς ἀποδιδομένην εἰς τὸν Ἰλιέτωνα ταύτισιν αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκρούει. Ἡ δεσποτικὴ δὲν ταυτίζεται οὔτε πρὸς τὴν «πατρικὴν» ἐπιστήμην τῆς ἐπὶ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν παιδῶν ἀρχῆς, οὔτε πρὸς τὴν «βασιλικὴν» ἐπιστήμην, τῆς ἐπὶ τῶν ὑπηκόων ἀρχῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν «πολιτικὴν» ἐπιστήμην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ βασιλικὴ, οὕτω ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἐπιστήμη τὴν ὁποίαν πρέπει γὰρ κατέχει ὁ φορεὺς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου του⁶. Τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης διαφέρει ἡ «δεσποτικὴ» ὅσον διαφέρει ἡ ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων τῆς ἐπὶ τῶν δούλων ἐπι-

1. 260 Ε κ.έ.

2. 268a, ἐνθ' ἄνωτ.

3. Πολιτικὸς 269 C κ.έ., 275a κ.έ.

4. Πολιτικὸς 808 C. Ὁ Κ. Τσάτσος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 237 δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὰ ἐν 274 C - 276 D, ἐνθα διακρίνεται ἀπολύτως ὁ «θεῖος νομεύς» καὶ ὁ τῶν ἀνθρωπίνων «ἐπιμελητής». Εἰς ὅσα δὲ λέγει ἐν σ. 138 περὶ τῆς ἀνεπαρκείας τοῦ γραπτοῦ δικαίου κατὰ Πλάτωνα δὲν λαμβάνει ἐπίσης ὑπ' ὄψιν τοῦ τὰ ἐν Πολιτικῷ 296 D - E, 299 C, ἰδίως δὲ 301b λεγόμενα.

5. Πολιτικῶν A, 2, 1258b 18.

6. Δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα ἡ δευτέρα σημασία τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης (Ἡθ. Νικ. Α, 1) καθ' ἣν αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος ἀναλύσεως τῆς πολιτικῆς πράξεως, καί, ὡς ἐπιστήμη τῆς ἐν τῇ πόλει πράξεως, περιλαμβάνει καὶ τὴν ἠθικὴν. Αἱ δύο σημασίαι τοῦ ὅρου τούτου εἶναι ἀπολύτως συνηρημέναι παρὰ Πλάτωνα καὶ λίαν δυσδιάκριτοι παρ' Ἀριστοτέλει.

βαλλομένης ἀρχῆς¹. Ἡ μόνη μορφή πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ὁμοιάζει πρὸς τὴν « δεσποτικὴν », εἶναι ἡ συνυφασμένη πρὸς τὴν ἀσκησιν τῆς τυραννικῆς ἀρχῆς ἢ τὴν ἐξουσίαν τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του².

Ἡ σχέση κυρίου καὶ δούλου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς « δεσποτικῆς » ἐπιστήμης, ἔχει ἐπιτακτικὴν μορφήν. Ὁ κύριος, ὡς διαθέτων βούλησιν καὶ προαίρεσιν, συλλαμβάνει νοητικῶς τὸ πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργον, δίδει διαταγὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νοητικῆς αὐτῆς συλλήψεως, ὃ δὲ δούλος τὰς ἐκτελεῖ διὰ τῶν σωματικῶν του ὀργάνων. Ἡ περὶ ἐπιταγῆς αὐτῆ θεωρία εἶναι συνυφασμένη πρὸς τὴν περὶ φύσει δούλου ἀντίληψιν, « τὸ μὲν γὰρ δυνάμενον τῇ διανοίᾳ προσορᾶν ἄρχον φύσει καὶ δεσπύζον φύσει, τὸ δὲ δυνάμενον τῷ σώματι ταῦτα ποιεῖν ἀρχόμενον καὶ φύσει δοῦλον »³. Ὁ δοῦλος, ὡς « ὄργανον πρὸ ὀργάνων » ἀντικαθιστᾷ τὰ λοιπὰ ὄργανα καὶ ἀποτελεῖ μοχλὸν διὰ τοῦ αἵματος ὃ κύριος χρησιμοποιεῖ ταῦτα⁴.

Πραγματικὴ ἀνθρωπίνη σχέση ἢ « κοινωνία » δὲν δύναται ν' ἀναπτυχθῆ μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου διότι τοιαύτη σχέση προϋποθέτει δύο αὐθόπαρκα ἀνθρώπινα ὄντα. Εἰς τὴν σχέση ὅμως κυρίου καὶ δούλου ἔχομεν πρὸς ἡμῶν ἓν μόνον ἀνθρώπινον ὄν συνδεδεμένον πρὸς ἐξάρτημά του. Κατ' Ἀριστοτέλη « Ἐπεὶ δ' ὁμοίως ἔχει ψυχὴ πρὸς σῶμα καὶ τεχνίτης πρὸς ὄργανον καὶ δεσπότης πρὸς δοῦλον, τούτων μὲν οὐκ ἔστι κοινωνία· οὐ γὰρ δύο ἔστιν, ἀλλὰ τὸ μὲν ἓν, τὸ δὲ τοῦ ἑνὸς οὐδ' ἓν »⁵.

Ἐν τούτοις αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν προκειμένῳ ἐμφανίζουν ποίαν τιμὴν διακύμανσιν. Εἰς τὰ ἔτι πλατωνίζοντα Ἠθικὰ Εὐδήμεια⁶ τονίζεται τὸ μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου χάσμα. Ἐφ' ὅσον δὲν

1. Πολιτικῶν Γ', 5, 1278b 32 κ.έ.

2. Ἠθ. Νικ. Θ, 9, 1160b 28 κ.έ.

3. Πολιτικῶν Α, 1, 1252a 31 κ.έ. Πρβλ. 2, 1253b 80 κ.έ., 1255b 35, 4, 1258b 36, Ἠθ. Εὐδ. Θ, 3, 1249b 8-10.

4. Πολιτικῶν Α, 2, 1253b 33.

5. Ἠθ. Εὐδ. ΙΙ, 8, 1241b 15-20.

6. Βλ. W. Jaeger, Aristotle (ἀγγλ. μετάφρασις ὑπὸ R. Robinson τοῦ ἐκδοθέντος γερμανιστὶ τὸ πρῶτον ἔργου) 1950, σ. 241, σημ. 2. Ὁ Jaeger διαβλέπει τὸν πλατωνικὸν χαρακτῆρα τῶν Ἠθικῶν Εὐδημείων εἰς τὴν χρῆσιν ἐν αὐτοῖς τῆς ἐννοίας τοῦ « ὄρου », ἣτις ἔχει ἀπόλυτον καὶ κανονιστικὴν σημασίαν. Εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ἀπεναντίας ἀντὶ τῆς κανονιστικῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου, ὡς κριτηρίου τοῦ ἀγαθοῦ, προβάλλεται ἡ ἐννοία τῆς « εὐστοχίας »,

υπάρχει «κοινωνία», δηλαδή μέθεξι εις τὰς αὐτὰς ἠθικὰς ἀξίας, μεταξύ κυρίου καὶ δούλου, ἔπεται ὅτι ἡ μεταξὺ αὐτῶν σχέσηις δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῆῃ φιλία, «δεσπότου μὲν οὖν καὶ δούλου ἤπερ καὶ τέχνης καὶ ὄργάνων καὶ ψυχῆς καὶ σώματος, αἱ δὲ τοιαῦται οὔτε φιλίαι οὔτε δικαιοσύναι ἀλλ' ἀνάλογον...»¹.

Εἰς τὰ ἀφιστάμενα ὁμοίως τῆς πλατωνικῆς περιόδου Ἡθικὰ Νικομάχεια εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης πολὺ ὀλιγώτερον κατηγορηματικός. Ναὶ μὲν δὲν ὑπάρχει φιλία πρὸς δούλον θεωρούμενον ἀπὸ λειτουργικῆς ἀπόψεως — κατ' Ἀριστοτέλη «φιλία δ' οὐκ ἔστι πρὸς τὰ ἄψυχα οὐδὲ δίκαιον, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ἵππον ἢ βοῦν, οὐδὲ πρὸς δούλον ἢ δούλος»² — παραδέχεται ὁμοίως ὁ φιλόσοφος ὅτι δυνάμεθα νὰ διασταίλωμεν τὴν ὑπηρετικὴν λειτουργίαν τοῦ δούλου τῆς ἀνθρωπίνης ιδιότητός του. Δύναται λοιπὸν νὰ ὑπάρξῃ φιλία πρὸς δούλον «ἢ ἄνθρωπος»³.

Ἡ διάκρισις αὐτὴ ἐπιβάλλεται σὺν τοῖς ἄλλοις διότι εἶναι δυνατόν νὰ περιπέσῃ εἰς τὴν θέσιν τοῦ δούλου ἄνθρωπος ἀξίος καλλιτέρας τύχης⁴.

Πάντως ἀληθὴς φιλία δὲν δύναται νὰ συνδέσῃ τὸν ἐλεύθερον πρὸς τὸν δούλον «ἢ δούλος», διότι ἡ φιλία, πολὺ περισσύτερον ἢ «κοινωνία», προϋποθέτει ἰσότητα ἠθικὴν καὶ ὄλικήν μεταξὺ τῶν φίλων⁵. Ἡ φιλία μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου, ἐὰν ποτὲ ἐπραγματοποιεῖτο, θὰ ἦτο κατωτέρα μορφή φιλίας καὶ θὰ εἶχε χρησιμοθηρικὸν καὶ «ἀνδραποδώδη» χαρακτῆρα, ἔφ' ὅσον «ἦ... διὰ τὸ χρήσιμον (ἐνν. φιλία) ἀγοραίων»⁶.

Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου κοινωνία, ἔπεται ὅτι οὔτε καὶ σχέσις δικαιοσύνης, εἴτε ὑπὸ τὴν «διανεμητικὴν» εἴτε ὑπὸ τὴν «διορθωτικὴν» μορφήν της⁷, δύναται νὰ ὑπάρξῃ μεταξὺ

τῆς ἐννοίας τοῦ «ἔρου» σημαίνουσας ἐνταῦθα τὸ «σημεῖον». Πρβλ. καὶ Ε. Μιχαλάκη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 31, σημ. 5.

1. Ἡθ. Εὐδ. Η, 10, 1242a 28-32. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ἐνταῦθα ὅτι ἡ σχέσις φιλίας εἶναι εὐρυτάτη ὡς παρὰ Πλάτωνι. Εἰς τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια ἀντιθέτως ἡ σχέσις αὐτὴ συνδέει ἄτομα καὶ μάλιστα πολίτας.

2. Ἡθ. Νικ. Θ, 11, 1161b 1-3.

3. Ἡθ. Νικ., ἐνθ' ἄνωτ., 1161b 5.

4. Πολιτικῶν Α, 2, 1255a 25.

5. Ἡθ. Νικ. Θ, 6, 1158b 28. Αἱ «καθ' ὑπεροχὴν» φιλίαι εἶναι ἁπλῶς προπαρασκευαστικαὶ μορφαὶ φιλίας, πρβλ. καὶ Ἡθ. Εὐδ. Η, 4, 1239a 5, 8, 1241b 10 κ.έ.

6. Ἡθ. Νικ., ἐνθ' ἄνωτ., 1258b 22.

7. Ἡθ. Νικ. Ε, 2, 1180b 30-35.

αὐτῶν. Ὁ δούλος εἶναι κατ' ἀρχὴν κτῆμα τοῦ κυρίου του, ἡ δὲ δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἀρετὴ ἢ ἀναπτυσσόμενη εἰς τὰς σχέσεις ἡμῶν μετὰ ἀνεξαρτήτων ἡμῶν καὶ αὐτοτελῶν ἀνθρωπίνων ὄντων¹. Πρὸς τὸ κτῆμα ἡμῶν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα οὔτε δίκαιοι οὔτε ἀδικοί, εἰ μὴ μόνον κατὰ τρόπον « ἀναλογικόν » καὶ μεταφορικόν, ἔφ' ὅσον θεωρήσωμεν τὸ ἄλογον κτῆμα ὡς διάφορον ἡμῶν ὄντοτητα². Κατ' Ἀριστοτέλη « κατὰ μεταφορὰν δὲ καὶ ὁμοιότητά ἐστιν οὐκ αὐτῷ πρὸς αὐτὸν δίκαιον ἀλλὰ τῶν αὐτοῦ τισίν... »³. Ἐν ἀντιθέσει ὁμως πρὸς τὴν περίπτωσιν τῆς φιλίας, ἡ μετὰξὺ κυρίου καὶ δούλου διάκρισις, τὴν ὁποίαν προϋποθέτει ἡ μετὰξὺ αὐτῶν σχέσις ἀτελοῦς δικαιοσύνης, δὲν συνεπάγεται τὴν ἀναγνώρισιν ἀνθρωπίνης ἰδιότητος εἰς τὸν δούλον ἀλλὰ μᾶλλον τὸν χαρακτηρισμὸν του ὡς ἀλόγου ὄντος, ὡς παρὰ Πλάτωνι⁴.

Ἀπὸ τὴν λειτουργικὴν καὶ « ὀργανικὴν » περὶ δούλου ἀποιμν ἐκκινεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκπαίδευσίν του. Ἡ ἐκπαίδευσις, τὴν ὁποίαν θὰ παράσχη ὁ κύριος εἰς τὸν δούλον, ἔχει βεβαίως ἀτελῆ καὶ χρησιμοθηρικὸν χαρακτήρα. Ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ δούλος τὰς ἀναγκαίας πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου του ἀρετάς⁵. Ὁ δούλος δὲν θὰ ἐκμάθῃ μόνον τὰ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου του χρησίμους τέχναι, ἀλλὰ καὶ ὅσας καθιστοῦν τὴν διάνοιαν « ἀσχολον » καὶ « ταπεινὴν »⁶. Ἡ ἐκμάθησις τῶν « μισθαρνικῶν » αὐτῶν τεχνῶν εἶναι ἡ μόνη ἀρμόζουσα, ὡς ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ὕλικὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ κυρίου του, μάθησις διὰ τὸν δούλον.

1. Ἡθ. Νικ. Ε, 1, 1130a 5. Πρβλ. καὶ R. A. Gauthier καὶ J. Y. Jolif, Aristote. L'éthique à Nicomaque, κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἔκδοσις εἰς δύο τόμους 1959-1960, Β, σ. 327-328, ὡς καὶ Κ. Γεωργούλη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 347-348.

2. Ἡθ. Νικ. Ε, 6, 1134b 10 κ.έ.

3. Ἡθ. Νικ. Ε, 11, 1138b 5 κ.έ.

4. Οἱ « λόγοι » εἰς τοὺς ὁποίους « διέστηκε τὸ λόγον ἔχον μέρος τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ἄλογον » δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ὡς ἡ Πολιτεία, ἡ καὶ πλατωνίζοντες « ἐξωτερικοὶ » διάλογοι τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλους. Πρβλ. Ἡθ. Νικ. Α, 18, 1102a 27 κ.έ.

5. Πολιτικῶν Α, 1260b 3 κ.έ.

6. Πολιτικῶν Η, 2, 1337b 8-32. Περὶ τῆς ἐκπαίδευσίως τῶν δούλων ἐν γένει βλ. C. A. Forbes, The Education and Training of Slaves in Antiquity, ἐν « Transactions and Proceedings of the American Philological Association » (86), 1955, σσ. 324-325, ὅστις ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Ἀθηναϊκὸς νόμος, τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπηγόρευε τὴν παροχὴν ἐλευθερίου παιδείας εἰς τοὺς δούλους. Ἡ πρᾶξις ὁμως ἦτο διάφορος.

Ἐν τούτοις ὑπάρχει μικρότερα ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς παρεχομένης εἰς τὸν δούλον χρησιμοθηρικῆς μαθήσεως καὶ τῆς πολιτικῆς παιδείας τοῦ ἐλευθέρου ἢ παρὰ Πλάτωνι¹. Τὴν διάκρισιν αὐτὴν δέχεται βεβαίως ὁ Ἀριστοτέλης². Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι εἰς τὴν πράξιν εἶναι δυσχερὲς³ διότι ἡ αὐτὴ « διδακτέα ὕλη » δύναται νὰ ἔχη χρησιμοθηρικὸν ἢ ἐλευθέριον χαρακτήρα ἀναλόγως πρὸς τὸν « σκοπὸν τῆς διδασκαλίας »⁴. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν ἀναγκαίων δι' αὐτὸν ἠθικῶν ἀρετῶν θὰ τύχη ὁ δούλος καὶ ἠθικῆς τινος παιδείας ἀνεξαρτήτου τῆς χρησιμοθηρικῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὴν παιδείαν αὐτὴν θὰ παρῶσιν εἰς αὐτὸν ὁ κύριος, οὐχὶ ὡς κάτοχος τῆς « δεσποτικῆς » ἐπιστήμης ἀλλ' ὡς πλέον ἐνάρετος αὐτοῦ⁵.

Πρὸς τοῦτο θὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ κύριος τὴν παιδίαν. Ὁ Ἀριστοτέλης, κατακρίνων ἐν προκειμένῳ τὸν Πλάτωνα⁶, λέγει « λέγουσιν οὐ καλῶς οἱ λόγοι τοὺς δούλους ἀποστεροῦντες καὶ φράσκοντες ἐπιτάξει χρῆσθαι μόνον· νομισθεῖτον γὰρ μᾶλλον τοὺς δούλους ἢ τοὺς παῖδας »⁷. Ἡ ἀποψις αὐτῆ βεβαίως δὲν προϋποθέτει τὴν λειτουργικὴν περὶ δούλου ἀποψιν ἀλλὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνθρωπίνης ιδιότητος του.

Ἡ ἀποψις αὐτῆ καθίσταται προέχουσα ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων λέγων ὅτι « βέλτιον πᾶσι τοῖς δούλοις ἄθλον πρόκεισθαι τὴν ἐλευθερίαν »⁸. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν δὲν ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Ἀριστοτέλης. Βεβαίως ἀντιφάσκει πρὸς τὴν περὶ φύσει δούλου θεωρίαν⁹. Πάντως ἀσφαλῶς δὲν διρείλεται εἰς χρη-

1. Νόμων Α, 643 Ε - 644 Α.

2. Πολιτικῶν Η, 1337b 40 - 1338a 5.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., 1337a 33 - 1337b 5.

4. Ἐνθ' ἄνωτ. 1337b 19 - 22, πρβλ. καὶ Μ. Defougnay, Ἐνθ' ἄνωτ.,

σ. 182 ὡς καὶ τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ Ἰ. Βάρετσου, Ἡ Παιδεία κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, Ἀθηνᾶ, τ. 64, 1960, σσ. 247 - 282.

5. Πολιτικῶν Α, 5, 1260b 3 κ.έ.

6. Νόμων ζ', 777 Ε « Κολάζειν γε μὴν ἐν δίκῃ δούλους δεῖ, καὶ μὴ νομισθεῖντας ὡς ἐλευθέρους θροῦντεσθαι ποιεῖν ».

7. Πολιτικῶν, Ἐνθ' ἄνωτ., 1260b 5 κ.έ.

8. Πολιτικῶν Η, 9, 1330a 25 κ.έ., πρβλ. καὶ τὰ Οἰκονομικά 1344b 17 - 18 τὰ ὅποια, ἀνεξαρτήτως τῆς γνησιότητος ἢ μὴ αὐτῶν, ἀπηγοῦν τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰς τὸ χωρίον τῶν Πολιτικῶν προστίθεται ὅτι ἡ συμβουλή αὐτῆ θὰ δικαιολογηθῇ ἐν συνεχείᾳ ὡς ὅμως παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης Η. Kaebleham ἐν τῇ σειρᾷ Loeb, σ. 585, ὑποσ. α, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐτήρησεν αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν.

9. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Η. Wallon, Ἐνθ' ἄνωτ., Α, σ. 187.

σιμοθηρικά βλατήρια¹ ἀλλ' εἰς τὴν ἐμφανῆ εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ἀναγνώρισιν τῆς ἀρχῆς διὰ τὸ δοῦλος εἶναι καὶ ἀνθρώπινον ὄν. Τοῦτο εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον βέβαιον καθ' ὅσον τὴν προτροπὴν περὶ ἐνδεχομένης ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων ἐφήρμοσε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ἐφ' ὅσον τὴν ἀπήτησεν εἰς τὴν διαθήκην του διὰ τοὺς ἰδικούς του δούλους². Ἡ πράξις δὲ αὕτη κατέστη παράδοσις εἰς τὸ Λύκειον διότι, κατὰ τὸν Westermann³, ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Λύκων, ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλους⁴.

Ἡ αὕτη ταλάντευσις μεταξὺ τῆς λειτουργικῆς ἀπόψεως περὶ δούλου ὡς « ὄργανου » καὶ τῆς τάσεως πρὸς ἀναγνώρισίν του ὡς ἀνθρώπου⁵ εἶναι ἐμφανῆς εἰς ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης λέγει περὶ « δεσποτικῆς » ἐν συσχετίσει πρὸς τὴν « γαμικὴν » σχέσιν τοῦ κυρίου τῆς οἰκίας πρὸς τὴν σύζυγον ἢ τὴν « πατρικὴν » σχέσιν τοῦ κυρίου πρὸς τὰ τέκνα⁶. Ἐνίοτε⁷ ὑπάρχει τάσις πρὸς ταύτισιν τῶν σχέσεων αὐτῶν. Ἐνίοτε ὁμοῦς διακρίνονται ῥητῶς⁸ δι' ἀνθρωπολογικοὺς λόγους, ἐφ' ὅσον τὸ θῆλυ καὶ τὸ τέκνον ἔχουν δυνάμει βουλευτικὴν ἱκανότητα τῆς ὁποίας ὁ δοῦλος στερεῖται παντελῶς⁹. Ἡ περαιτέρω τοποθέτησις δούλου,

1. Ὡς διατείνονται οἱ M. Defougnay, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 30-31 καὶ K. Tsatsos, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 261. Δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τοῖν οὗτοι τὴν ῥητὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνθρωπίνης ἰδιότητος τοῦ δούλου ἐν Ἠθ. Νικ. 1161b 5 καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς ἀπορροεῦσας συνεπείας, αἷτε τὸ ἀναμφισβήτητον πλεον γεγονὸς τῆς ἐξελίξεως καὶ τροποποιήσεως τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἧτις ἀπεδείχθη κατόπιν τῶν ἐρευνῶν τῶν W. Jaeger, F. Nuyens καὶ P. Moraux. Ἡ ἀποψὶς τῶν Ἰσχυεῖ δια τὸν Ξενοφῶντα (Οἰκονομικός, Γ' - 4) ἀλλ' οὐχὶ τὸν Ἀριστοτέλη.

2. Βλ. Διογένους Λαερτίου, Βίον Ἀριστοτέλους E, 14.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 27, πρβλ. καὶ τὴν μελέτην τοῦ ἰδίου περὶ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης διαθήκης τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν Journal of Near Eastern Studies, 1946, σσ. 99 - 101.

4. Πρβλ. καὶ K. Γεωργούλη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 306 ὅστις ὀρθῶς θεωρεῖ τὴν διαθήκην αὐτὴν ὡς « Δείγμα τοῦ φιλελευθέρου ἠθους τοῦ Σιαγρίτου ».

5. Μᾶλλον περὶ ταλαντεύσεως ἢ περὶ ἀντιφάσεως θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεταί λόγος, ἐφ' ὅσον κατ' Ἀριστοτέλη, μία καὶ ἡ αὕτη πραγματικότης δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων. Αὕτη αὕτη ἢ « οὐσία » εἶναι δεκτικὴ ἀντιθέτων ἀλλ' οὐχὶ ἀντιφατικῶν καθορισμῶν. Βλ. K. Γεωργούλη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 193, 197.

6. Πολιτικῶν A, 1, 1252b 1.

7. Ἐνθ' ἄνωτ., ὡς καὶ Z, 1829a 7.

8. Πολιτικῶν, A, 4, 1259a 35 κ.ε.

9. Πολιτικῶν H, 5, 1200a 12 κ.ε., ἀν καὶ ἔχη τὴν δυνατότητα τοῦ « ἐκουσίως πράττειν ».

γυναικός και τέκνων σημαίνει αναγνώριση της ανθρωπίνης ιδιότητας του δούλου. Απεναντίας η εξαρσίς της μεταξύ των αποστάσεως εμπνέεται από την « οργανικήν » λειτουργίαν του δούλου εντός της οικίας¹.

*Από την ίδια αρχή εμπνέεται ὁ *Αριστοτέλης όταν ὁμιλῇ περὶ τοῦ ἔργου τοῦ δούλου ἐν τῷ πλαίσῳ τῆς οἰκίας. "Ὅταν προτρέπη ὅπως ἀνατεθοῦν κατὰ προτίμησιν εἰς αὐτὸν ἔργα γεωργικά, ἀναμιβδόλως ἔχει κατὰ τοῦν τὸ γεγονός ὅτι ταῦτα δὲν προϋποθέτουν πρωτοβουλίαν τινά². "Ὅταν λέγῃ ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀνατεθοῦν εἰς δούλους ἔργα συναπαγόμενα ἠθικῆν εὐθύνην, ὡς τὸ τοῦ παιδαγωγοῦ, τὴν ἴδιαν ἀρχὴν παραδέχεται³. Τοῦτο καθίσταται ἔμφανές ὅταν λέγεται ὑπὸ τοῦ *Αριστοτέλους: « ἐπισκεπτέον δὲ τοῖς παιδονόμοις τὴν τούτων (δηλ. τῶν παιδῶν) διαγωγὴν τὴν τ' ἄλλην καὶ ὅπως ὅτι ἤκιστα μετὰ δούλων ἔσται ».

*Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ἡ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ δούλου πρὸς τὴν οἰκίαν θεωρία τοῦ *Αριστοτέλους προϋποθέτει α) τὴν περὶ φύσει δούλου ἀντίληψιν καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν συναρτῆ θεωρίαν περὶ « οργανικῆς » λειτουργίας τοῦ δούλου, β) τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνθρωπίνης ιδιότητος τοῦ δούλου. Ἡ πρώτη ἢ ἡ δευτέρα ἀρχὴ επικρατεῖ ἀναλόγως τῆς ἀναλυομένης πλευρᾶς τῆς δουλείας. "Ὅταν λ.χ. ἀναλύονται αἱ λειτουργίαι τοῦ δούλου ἐν τῇ οἰκίᾳ φυσικὴν εἶναι νὰ λαμβάνεται κυρίως ὑπ' ὄψιν ἡ πρώτη ἀρχή, ὅταν ἀπεναντίας ἀναλύονται αἱ σχέσεις δούλου καὶ κυρίου, εὐρίσκει μερικὴν ἐφαρμογὴν ἢ δευτέρα ἀρχή. *Ἐξ ἄλλου, εἰς τὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια ἀναγνωρίζεται ἡ πρώτη ἀρχή, εἰς τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια διατυπῶνται καὶ ἡ δευτέρα, εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν Πολιτικῶν, ὁ *Αριστοτέλης ἀνατρέχει καὶ εἰς τὰς δύο, εἰς δὲ τὸ Η' καὶ τὸ Θ', επικρατεστέρα καθίσταται ἡ δευτέρα ἀρχή. Συνεπῶς ἡ περὶ φύσεως τοῦ δούλου ἀντίληψις πρέπει νὰ συσχετισθῇ καὶ πρὸς τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ *Αριστοτέλους. Θὰ ἦτο δὲ μεθοδολογικῶς ἐσφαλμένη πᾶσα ἐρμηνεία ἢ ὁποία, ἀπλουστεύουσα τὴν σκέψιν τοῦ φιλοσόφου, θὰ τὴν ἐθεώρει ὡς δεδομένον ἀπαιξ διὰ παντὸς σύστημα ἢ θὰ τὴν συνεσχέτιζε μόνον πρὸς τὰς πολιτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ⁴.

1. Βλ. καὶ Μ. Rohlenz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 387.

2. Περὶ βλ. τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω ὡς καὶ Η, 9, 1330a 25 κ.ε.

3. Πολιτικῶν Η, 15, 1336a 38 κ.ε.

4. Τοιαύτη ἀποψις εἶναι ἡ τοῦ Α. Κ. Berger ἐν μελέτῃ ἐκδοθείσῃ εἰς τὴν ἐν Μόσχῃ ἐκδομένην « Ἐπιθεώρησιν Ἀρχαίας Ἱστορίας », ἀρ. 77, 1961, σσ. 22 - 23.

ζ' - 'Ο δούλος ἐν σχέσει πρὸς τὴν πόλιν.

'Η πόλις ὀρίζεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «κοινωνία» ἐλευθέρων πολιτῶν, ἐχόντων αὐτάρκειαν ὡς πρὸς τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὸν βίον. Εἶναι τὸ «τοιούτων (δηλ. τῶν πολιτῶν) πλῆθος ἱκανὸν πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς»¹. Οἱ πολῖται διαβιοῦν ἐν κοινῷ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐν τῇ ἠθικῇ εὐδαιμονίας συντελουμένης ἠθικῆς των τελειώσεως, τοῦ «εὐζῆν» ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. 'Η ἱκανοποίησις τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν, τὸ «ζῆν», ἀποτελεῖ μέσον καὶ οὐχὶ τὸν λόγον ὑπάρξεως τῆς πόλεως, εἰμὴ μόνον γενετικῶς².

'Ο ὀρισμὸς οὗτος ἔχει ἐν τινι μέτρῳ ἀρνητικὸν χαρακτήρα. Δύναται δὲ γὰρ λεχθῆν ὅτι ἡ πόλις ὀρίζεται ὡς ἐκ τοῦ ὅτι οἱ δούλοι ἀποκλείονται ἐξ αὐτῆς διότι δὲν εἶναι ψυχολογικῶς καὶ ἠθικῶς αὐτάρκεις καὶ διότι, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, δὲν εἶναι δεκτικοὶ ἠθικῆς τελειώσεως. Οἱ δούλοι λοιπὸν ἀποκλείονται ἐκ τῆς πόλεως διότι τὸ τέλος τῆς ὑπάρξεως τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, τὸ «εὐζῆν», εἶναι ἀπρόσιτον εἰς αὐτούς. 'Εὰν ἡ πόλις ἀπέβλεπεν εἰς μόνον τὸ ζῆν «δούλων καὶ τῶν ἄλλων ζῶντων ἀν ἦν πόλις· νῦν δ' οὐκ ἔστι διὰ τὸ μὴ μετέχειν εὐδαιμονίας μηδὲ τοῦ ζῆν κατὰ προαίρεσιν»³.

'Εφ' ὅσον ἡ πόλις συνίσταται ἐξ ἐλευθέρων πολιτῶν, πολιτικὴ «κοινωνία» ὑπάρχει μόνον ὅταν οἱ πολῖται συμμετέχουν εἰς τὴν ἀσκήσιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τοῦτο προϋποθέτει τὴν ἀρχὴν τῆς συμπτώσεως τῆς λειτουργίας τοῦ πολίτου καὶ τῆς τοῦ φορέως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὡς παρὰ Rousseau. Κατ' Ἀριστοτέλη «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»⁴.

'Η ἐξουσία τῆς ὀποίας ὁ πολίτης εἶναι φορέυς, δὲν εἶναι τόσον ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, εἰς τὴν ὀποίαν ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει μικρὰν σημασίαν καὶ οἶονεὶ τεχνικὸν χαρακτήρα, ὅσον ἡ νομοθετικὴ, τὸ καθῆκον τῆς λήψεως ἀποφάσεων ἀφορωσῶν εἰς τὰ κοινὰ ἐν γένει, καὶ ἡ

1. Πολιτικῶν Γ, 1, 1275b 20, πρβλ. καὶ Α, 1, 1252b 28 κ.έ. 'Ηθ. Νικ. Ε, 5, 1234a 25 κ.έ.

2. Πολιτικῶν Α, 1, 1252b 30, Γ, 5, 1280a 32 κ.έ.

3. Πολιτικῶν Γ, 5, 1280a 32-35, 'Ηθ. Νικ. Κ, 6, 1177a 8 «εὐδαιμονίας δ' οὐδεὶς ἀνδραπέδω μεταδίδωσιν».

4. Πολιτικῶν Γ, 1, 1275a 22-25. Περὶ τῆς σχέσεως τῆς περὶ πολίτου ἀντιλήψεως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Rousseau βλ. J. A. u b o n n e t, ἔκδοσιν τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν σειράν G. B u d é, 1960, τόμ. Α', σ. CLXXXIX τῆς Εἰσαγωγῆς.

δικαστική. Κατ' Ἀριστοτέλη * ἡ γὰρ ἔξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς ἢ κριτικῆς πόλιν ἤδη λέγομεν ταύτης τῆς πόλεως »¹.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἀδιαφορῶν διὰ τὰ κοινὰ καὶ μὴ ἐπιδορῶν ἐπὶ τῆς λήψεως ἀποφάσεων ἀπορροσῶν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τύχην δὲν εἶναι πολίτης ἀλλὰ δοῦλος. Ὑπάρχει δὲ πολιτικὴ κοινωνία ὅπου πάντες οἱ πολῖται συμμετέχουν ἐν τινὶ μέτρῳ, καὶ ἐναλλασσόμενοι εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν κοινῶν, γνωρίζοντας νὰ ἀρχουν καὶ νὰ ἀρχῶνται². Ἡ τοιαύτη λειτουργία τῶν πολιτῶν καὶ οὐχὶ ἡ ἀπλή συμβίωσις συνιστᾷ τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν. Κατὰ τὸν φιλόσοφον ὁ « πολίτης οὐ τῷ οἰκεῖν που πολίτης ἐστίν, καὶ γὰρ μέτοικοι καὶ δοῦλοι κοινωνοῦσι τῆς οἰκίσεως »³.

Ὁ δοῦλος μετέχει λοιπὸν τῆς πόλεως ὡς « οἰκίσεως », συνυπάρχει δηλαδὴ ἀπὸ φυσικῆς καὶ ὑλικῆς ἀπόψεως μετὰ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν. Γενετικῶς ἡ ὑπαρξίς του εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν πόλιν, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἀποτελεῖται, χάριν τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ὑλικῶν ἔργων διαβιώσεώς της, καὶ ἐκ μὴ « πολιτικῶν στοιχείων »⁴. Εἰς τὰ στοιχεῖα δὲ αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ δοῦλοι. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ δοῦλος μετέχει τῆς πόλεως ὡς πολιτικῆς « κοινωνίας », « ὡς οὐ πάντας θετέον πολίτας ὧν ἄνευ οὐκ ἂν εἴη πόλις »⁵.

Τῆς πολιτικῆς « κοινωνίας » ἀποκλείεται ὁ δοῦλος διότι, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, οὔτε βούλευσιν οὔτε προαίρεσιν διαθέτει, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀπαραίτητοι πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν ἀσκήσιν τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας⁶.

Περαιτέρω ὁ Ἀριστοτέλης καθορίζει, καὶ ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου, τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτου. Αὐτὴ καθορίζεται ὑπὸ τῆς « πολιτείας ». Οὕτω ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης τόσον τὸ πολίτευμα ἐν γένει (Staatsverfassung) ὅσον καὶ τὸν χάρτην τὸν καθορίζοντα τὸν φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὴν κατανομήν τῶν εὐθυνῶν της (Bürgerrecht) ἧτοι τὰς βασικὰς λειτουργίας τοῦ πολίτου.

1. Πολιτικῶν. ἐνθ' ἄνωτ. 1275b 19 κ.έ. Πρβλ. καὶ Κ. Γεωργούλη. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 367.

2. Πολιτικῶν Γ, 2, 1277b 15 κ.έ., Ἠθ. Νικ. Ε, 1, 1130a 1-6 καὶ Σοφοκλέους Ἀντιγόνη, στ. 174-176.

3. Πολιτικῶν, ἐνθ' ἄνωτ., Γ, 1, 1275b 7.

4. Πολιτικῶν Γ, 2, 1277a 8 κ.έ., βλ. ὅμως καὶ κατωτέρω.

5. Πολιτικῶν Γ, 3, 1278a 12 κ.έ.

6. Πολιτικῶν Γ, 2, 1278a 1-5, πρβλ. τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω χωρίον τῶν Πολιτικῶν Γ, 1280a 32-35.

Ὁ ὄρισμός τοῦ φιλοσόφου εἶναι ὁ ἀκόλουθος « πολιτεία μὲν γάρ ἐστι τάξις ταῖς πόλεσιν ἢ περὶ τὰς ἀρχάς, τίνα τρόπον νενέμηνται, καὶ τί τὸ κύριον τῆς πολιτείας καὶ τί τὸ τέλος ἑκάστης τῆς κοινωνίας ἐστίν... »¹. Ὅτι ἡ πολιτεία ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἰδιότητος τοῦ πολίτου καὶ τῆς φύσεως τῆς πολιτικῆς « κοινωνίας » προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἐξῆς εὐχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, « χρῆ... τοιαύτην εἰσηγεῖσθαι τάξιν (δηλ. πολιτείαν) ἧς ῥαδίως ἐκ τῶν ὑπαρχόντων καὶ πεισθήσονται καὶ δυνήσονται κοινωνεῖν »².

Τὸν ἴδιον χαρακτήρα ἔχουν καὶ οἱ « πολιτικοὶ » νόμοι, οἱ ὁποῖοι καθορίζουν τὸν τρόπον ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας, τῆς ὁποίας οἱ πολῖται εἶναι φορεῖς³. Τὸ « πολιτικὸν » δίκαιον ἀφορᾷ λοιπὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς πολῖτας⁴ ὡς ἐλεύθερα καὶ ἴσα μέλη τῆς πόλεως. Εἶναι δὲ « ἴσοι » οἱ πολῖται ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα ἀσκήσεως τῆς « βουλευτικῆς » καὶ « κριτικῆς » ἐξουσίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὐδῶλος συνεπάγεται καὶ τὴν ὁμοιότητά των φύσει ἢ « εἶδει »⁵. Ὁ δοῦλος οὔτε ἐλεύθερος εἶναι, ὡς ζῶν χάριν τοῦ κυρίου του καὶ ὡς ὑποταγμένος εἰς τὴν ἰδιοτελή ἐπιδιώξιν ὑλικοῦ κέρδους, οὔτε ἴσος πρὸς τὸν ἀξίον τοῦ ὀνόματος τοῦ πολίτου ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον στερεῖται βουλευσεως καὶ προαιρέσεως.

Συνεπῶς, εἶναι ὁ δοῦλος ἐκτὸς « πολιτείας » καὶ « πολιτικοῦ » δικαίου⁶, ἂν καὶ βεβαίως οὐχὶ ἐκτὸς νόμου. Ἡ νομικὴ του ὑπόστασις ἀφ' ἑνὸς θὰ καθορισθῇ ἐκ τῆς περὶ κτημάτων νομοθεσίας, ἀφ' ἑτέρου, ὡς θὰ λεχθῇ ἐν συνεχείᾳ, ἐκ τῆς ἀφορώσεως εἰς τοὺς μετοίκους καὶ ξένους.

Ἡ καθιερωμένη ὑπὸ τοῦ δικαίου ἀπόστασις μεταξὺ δούλων καὶ ἐλευθέρων πολιτῶν ἀγεί τὸν Ἀριστοτέλη εἰς τὸ νὰ τονίσῃ τὴν διαφο-

1. Πολιτικῶν Δ, 1, 1289a 15, πρβλ. καὶ V. Ehrenberg, Der Staat der Griechen, 1957, τόμ. Α', σ. 29.

2. Ἐνθ' ἄνωτ., 1289a 1 κ.έ., πρβλ. καὶ Κ. Γεωργούλη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 370, 377.

3. Πολιτικῶν Δ, 1, ἐνθ' ἄνωτ.

4. Περί τῆς ἐννοίας τοῦ Πολιτικοῦ δικαίου Ἡθ. Νικ. Ε, 5, 1134a 25.

5. Πολιτικῶν Β, 1, 1261a 20 κ.έ. Δυστυχῶς εἰς τὰς συγχρόνους περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ μὴ τῆς ἰσότητος συζητήσεις, συγγέεται αὐτὴ πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς ταυτότητος. Πρβλ. καὶ R. von Rohdenn, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, 1925, σ. 247 κ.έ.

6. L. Beauchet, Histoire du droit privé de la republique Athenienne, 1897, τόμ. Β', σ. 421. Περί « πολιτικοῦ » δικαίου βλ. Ἡθ. Νικ. Ε, 1134a 25 κ.έ.

ρὰν τοῦ τρόπου διαβίωσης ἑκατέρων. Οἱ πολῖται πρέπει νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένοι πάσης ὑλικῆς ἀνάγκης διὰ νὰ δύνανται νὰ λαμβάνουν μέρος εἰς τὸ λίκαν σημαντικὸν κατ' Ἀριστοτέλη ἔργον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου¹.

Οἱ πολῖται δεόν νὰ διάγουν τὸν παραπλήσιον πρὸς τὸν θεωρητικὸν πολιτικὸν βίον καὶ νὰ μὴ ζοῦν τὸν βάνανσον, ἀπολαυστικὸν καὶ ἀνδραποδώδη βίον τῶν δούλων, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω². Ἡ «σχολή» τῶν ἀντιτίθεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὴν «ἀσχολίαν» τῶν δούλων.

Ἡ ἀρετὴ τῶν πολιτῶν, χωρὶς νὰ συμπίπτῃ μὲ τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀρίστου ἀτόμου³, εἶναι ὅλως διάφορος τῶν «διακονικῶν» ἀρετῶν, ἐφ' ὅσον τὸ ἔργον τοῦ πολίτου εἶναι διάφορον τοῦ ἔργου τῶν «διακόγων»⁴.

Ὁ πολίτης θὰ ἀγνοῇ συνεπῶς τὰ ὅσα γνωρίζει ὁ δοῦλος⁵. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ πόλις, ὡς τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἀριστοτέλης, προϋποθέτει ἔστω καὶ ὡς «οἰκησις» τὴν ὑπαρξίν δούλων. Ὁρθότερον εἶναι νὰ λεχθῆ, ὡς ἐτονίσθη καὶ ἀνωτέρω, ὅτι προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν τῆς «διακονικῆς» λειτουργίας. Τὴν λειτουργίαν αὐτὴν δὲν ἀποκλείεται ἐντελῶς ν' ἀναλάβῃ ὁ ἐλεύθερος πολίτης χάριν ἑκανοποιήσεως τῶν ἰδίων ἀναγκῶν του⁶. Ἡ ἀντίληψις τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἀπλῶς ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ πολίτου, «ἡ πολίτης», εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν βάνανσον καὶ ἀπολαυστικὸν βίον τοῦ δούλου.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἔννοια τῆς πολιτείας, ὡς καθωρίσθη ἀνωτέρω, προϋ-

1. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἰδιάζουσαν σπουδαιότητα διότι πιστεύει ὅτι τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν κρίνει καλλίτερον τοῦ ἑνός. Εἰς τὰ Πολιτικά, Γ, 10, 1286a 25 κ.ε. λέγει «κρίνει ἀμεινον ὄχλος ἢ εἰς ὅστισούν. Ἐτι μᾶλλον ἀδιάφθορον τὸ πολὺ καθάπερ γὰρ ὕδωρ τὸ πλεῖον, οὕτω καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὀλίγων ἀδιαφθορότερον». Καὶ πρὸς τὴν ἀποψιν αὐτὴν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραλληλισθοῦν αἱ περὶ τοῦ ὄρθου τῆς βουλήσεως τοῦ ἀσκοῦντος τὰ κυριαρχικά του δικαιώματα συνόλου τῶν πολιτῶν ἀπόψεις τοῦ Rousseau.

2. Πολιτικῶν Η, 8, 1288b 35 - 40.

3. Πολιτικῶν Γ, 2, 1276b 35 «Ὅτι μὲν οὖν ἐνδέχεται πολίτην ὄντα σπουδαῖον μὴ κεκτῆσθαι τὴν ἀρετὴν καθ' ἣν σπουδαῖος ἀνὴρ φανερόν». Περὶ καὶ Gauthier-Jolif, ἐνθ' ἀνωτ., Β, σ. 349.

4. Ἐνθ' ἀνωτ. 1277b 1 - 18.

5. Ἐνθ' ἀνωτ. 1277b 5.

6. Ἐνθ' ἀνωτ. 1277b 6. Πρὸς τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν δὲν ἀντιπρίσκουν τὰ ἐν 1283a 20 κ.ε. λεγόμενα.

ποθίεται τὸν ἀποκλεισμόν τῶν δούλων ἐκ τῆς πόλεως ὡς πολιτικῆς «κοινωνίας», ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ συστηματικῶς τὴν μεταξὺ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀναλυσομένων διαφόρων πολιτειακῶν μορφῶν σχέσιν. Ἐν τούτοις κατακρίνει τὸ τυραννικὸν πολίτευμα διότι μεταβάλλει τὴν πολιτικὴν σχέσιν ἄρχοντος καὶ ἀρχομένου εἰς «δεσποτικὴν» σχέσιν κυρίου καὶ δούλου. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «τυραννικὴ δὲ καὶ ἡ δεσπότου (ἀρχῆ) πρὸς δούλους» τὸ γὰρ τοῦ δεσπότητος συμφέρον ἐν αὐτῇ πράττεται»¹.

Τὸ τυραννικὸν πολίτευμα ἔχει «δεσποτικόν» χαρακτῆρα διότι ὁ τύραννος ἀσκει τὴν ἐξουσίαν του ἰδιοτελῶς καὶ πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν συμφερόντων του, οὐχὶ δὲ πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἠθικῆς τελειώσεως τῶν πολιτῶν. Λίγεται λοιπὸν ὁ βασικὸς σκοπὸς τῆς πολιτικῆς «κοινωνίας» καὶ πᾶσα πολιτικὴ τάξις, οἱ δὲ πολῖται καθίστανται δούλοι τοῦ τυράννου ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν χάριν τῶν συμφερόντων του, ὡς οἱ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ δούλοι ἔχουν ὡς λόγον ὑπάρξεως τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν συμφερόντων τοῦ κυρίου των.

Ἐὰν ἡ τυραννία κατακρίνεται διότι ἐξομοιοῖ τοὺς ἐλευθέρους πρὸς τοὺς δούλους, ἡ ἄκρατος δημοκρατία ψέγεται διότι παρέχει εἰς τοὺς δούλους ὑπερβολικὴν ἐλευθερίαν, ἡ ὁποία ἐξομοιοῖ τούτους πρὸς τοὺς ἐλευθέρους².

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἄκρατος δημοκρατία, ὑπὸ τὴν ὑπερβολικὴν μορφήν της, καταλήγει, ἂν καὶ διὰ διαφόρων μεθόδων εἰς τὰ αὐτὰ μὲ τὴν τυραννίαν ἀποτελέσματα, δηλαδὴ εἰς ὑπερβολικὴν ἐλευθερίαν περὶ τὰ ἦθη καὶ εἰς γενικωτέραν ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν σύγχυσιν. Λέγει ὁ φιλόσοφος: «ἔτι δὲ καὶ τὰ τυραννικά κατασκευάσματα δημοτικὰ δοκεῖ πάντα, λέγω δ' οἷον ἀναρχία τε δούλων... καὶ γυναικῶν καὶ παίδων, καὶ τὸ ζῆν ὅπως τις βούλεται παρορᾶν...»³.

Ἄριστα διέβλεψεν ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ περὶ τὰ ἦθη «ἐλευθερία» γεννᾷ τάσιν ἀπεριόριστον πρὸς τὸν ἀπολαυστικὸν βίον καὶ κατὰ συνέπειαν πολιτικὴν δουλείαν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσα λέγει ὁ Α. Κ. Berger⁴, αἱ ὡς πρὸς τὴν ἄκρατον δημοκρατίαν ἐπιφυλάξεις

1. Ἡθικά Νικ. Θ, 10, 1160b 3 - 12, 28 - 33. Πολιτικῶν Δ, 8, 1295a 20 - 25.

2. Πολιτικῶν Ζ, 2, 1319b 25 - 33.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., πρβλ. καὶ Πολιτικῶν Γ, 1, 1275b 35, Ζ, 2, 1319b 20 ὡς καὶ R von Rohlfmann, ἐνθ' ἄνωτ., Α, σ. 178.

4. Ἐνθ' ἄνωτ.

του εκ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ οὐχὶ ἐξ ἀνυπαρξτικῆς ἀριστοκρατικῆς προκαταλήψεως ἐμπνέονται¹.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς πόλεως ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ὑπὸ κοινωνικὰς τάξεις, τοὺς γεωργούς, τοὺς τεχνίτας, τοὺς ἐμπόρους, τοὺς ἀνευ ἀτομικῆς περιουσίας ἐργαζομένους (θητικόν), τοὺς πολεμιστάς, τοὺς ἀσχοῦντας τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν, τοὺς ἀναλαμβάνοντας τὰ οἰκονομικὰ βάρη (χορηγίας κλπ.) εὐπόρους καὶ τοὺς ἄρχοντας².

Οἱ δοῦλοι δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὴν ἀρίθμησιν αὐτὴν³ ἢ ὅποια γίνεται τόσον ἀπὸ γενικωτέρας κοινωνικῆς ἀπόψεως ὅσον καὶ ἀπὸ στενωτέρας οἰκονομικῆς καὶ παραγωγικῆς σκοπιᾶς. Προφανῶς λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι οὔτε καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀνήκουν εἰς τὴν πόλιν. Ὅταν δὲ λέγῃ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖοι διὰ τὴν ὑπαρξιν τῆς πόλεως ὡς « οἰκίσεως », ἐννοεῖ προφανῶς ὅτι μόνον μέσῳ τῶν κυρίων των ἀσχοῦν τὴν παραγωγικὴν τῶν λειτουργίαν καὶ ὅτι μόνον ἐμμέσως, ὡς ἐξαρτήματα τῶν κυρίων των, συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν πόλιν.

Εἶναι ὅμως πλησιέστατοι ὄχι μόνον οἰκονομικῶς ἀλλὰ καὶ ἠθικῶς καὶ ψυχικῶς πρὸς τοὺς « βαναύσους » τεχνίτας. Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ αὐτὸς ἀπολαυστικὸς βίος χαρακτηρίζει ἀμφοτέρους. Ἡ ἠθικὴ τελείωσις, ἡ ὅποια προϋποθέτει τὸν ἐν σχολῇ ἐλεύθερον βίον, εἶναι ἐξ ἴσου ἀπρόσιτος εἰς τοὺς μὲν καὶ εἰς τοὺς δέ. Ἡ αὐτὴ χρησιμοθηρικὴ μάθησις ἀφορᾷ καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς κοινωνικὰς ἑμάδας. Συνάγει λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ δοῦλος διαφέρει τοῦ « βαναύσου » τεχνίτου κατὰ τὸ ὅτι εἶναι ὑποταγμένος εἰς μόνον τὸν κύριόν του ἐνῶ ὁ « βαναύσος » τεχνίτης ὑποτάσσεται εἰς πάντα δυνάμενον γὰ

1. Ὑπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς διέπεται καὶ ἡ πλατωνικὴ κριτικὴ τῆς δημοκρατίας ἐν Πολιτείᾳ Η, 558b. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Πλάτων ψέγει τὴν δημοκρατίαν ἐν γένει ἐνταῦθα, ἂν καὶ προφανῶς ἔχη κατὰ νοῦν τὴν ἄκριτον δημοκρατίαν. Εἰς τὸν μεταγενέστερον Πολιτικὸν (292a, 303a) μετριάξει τὴν κρίσιν του καὶ παραδέχεται ὅτι ἡ κατὰ νόμον δημοκρατία ὑπερτερεῖ ὅλων τῶν παρανόμων πολιτειῶν.

2. Πολιτικῶν Δ, 3, 1290b 38 - 1291a 35. Πρὸβλ. καὶ Κ. Ἀρξουδογιάγγη, Οἱ Παραγωγικοὶ Κλάδοι καὶ αἱ Παραγωγικαὶ Τάξεις εἰς τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους, 1955. Ἡ ἐν Η, 7, 1288b 20 - 25 διάκρισις ἐξ τάξεων τῶν γεωργῶν, τῶν τεχνιτῶν, τῶν πολεμιστῶν, τῶν εὐπόρων, τῶν ἱερέων, τῶν δικαστῶν, δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν τῆς ἀνωτέρω, ἂν καὶ ἐκφράζη τὴν κατ' Ἀριστοτέλη ἀρίστην ὁργάνωσιν.

3. Ἐκτὸς ἐάν συμπεριλαμβάνωνται εἰς τοὺς γεωργούς, ὡς λέγεται ἐν Η 8, 1292a 25 κ.έ.

προσφέρη ὑλικὸν κέρδος εἰς αὐτὸν « τῶν δ' ἀναγκαίων οἱ μὲν ἐνὶ λειτουργοῦντες τὰ τοιαῦτα δοῦλοι, οἱ δὲ κοινοὶ βάνηυσοι καὶ θῆτες »¹.

Συνεπῶς τόσον οἱ δοῦλοι ὅσον καὶ οἱ « βάνηυσοι » τεχνῖται θὰ ἔκρπε ν' ἀποκλεισθοῦν τῆς « εὐνομουμένης πόλεως »². Εἰς τὴν ἀποψιν αὐτὴν δὲν ἄγεται ὁ Ἀριστοτέλης μόνον ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς πολιτικῆς λειτουργίας ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῶν βανηύσων τεχνιτῶν καθιστᾷ τὴν πόλιν πολυάνθρωπον, ἡ δὲ πολυάνθρωπος πόλις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι « εὐνομος », διότι ὑπερβολικὸς ἀριθμὸς πολιτῶν καὶ « εὐνομος » τάξις δυσκόλως συμβιβάζονται³. Βεβαίως ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον κατηγορηματικὸς ὅταν πρόκειται περὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν « βανηύσων » τεχνιτῶν ἐκ τῆς πόλεως, παρὰ ὅταν πρόκειται ν' ἀποκλεισθοῦν οἱ δοῦλοι ἐξ αὐτῆς⁴.

Πάντως οἱ δισταγμοὶ τοῦ ὀφείλονται εἰς τὰς διαπιστώσεις εἰς τὰς ὁποίας ἤχηθῃ ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῆς ἐν προκειμένῳ πράξεως τῶν διαφόρων ἐλληνικῶν πόλεων. Ὅταν ἀντιμετωπίζῃ τὸ ζήτημα δεοντολογικῶς, προτείνει ν' ἀποκλεισθοῦν τόσον οἱ δοῦλοι ὅσον καὶ οἱ « βάνηυσοι » τεχνῖται τῆς πόλεως, θεωρουμένης τοῦλάχιστον ὡς πολιτικῆς « κοινότητος »⁵.

Ὁ Ἀριστοτέλης τείνει νὰ τοποθετήσῃ τοὺς δούλους πλησίον τῶν ἐμπόρων καὶ « κατήλων », δηλ. μικρεμπόρων ἢ μεταπρατῶν, δι' οὓς λόγους τοὺς παραλληλίζει πρὸς τοὺς « βανηύσους » τεχνῖτας.

Οἱ ἔμποροι καὶ ἅπαντες οἱ μὲ τὰ « χρηματιστικά » ἀσχολούμενοι ψέγονται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου διὰ τὴν φιλοκέρδειάν των καὶ τὴν τάσιν νὰ μεταβάλλουν πᾶσαν ἠθικὴν ἀξίαν εἰς εὐκαιρίαν χρηματισμοῦ. Τοῦτο δὲ πράττουν λόγω τοῦ ὅτι, ὡς οἱ « βάνηυσοι » καὶ οἱ δοῦλοι, εἶναι ἐπιρροεπεῖς πρὸς τὸν ἀπολαυστικὸν καὶ « ἀνδραποδώδη » βίον⁶. Διὰ

1. Πολιτικῶν Γ, 8, 1278a 10-15. Πρβλ. καὶ Newman, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σ. 222.

2. Πολιτικῶν, ἐνθ' ἄνωτ., 1278a 20, 35, πρβλ. καὶ H, 1329a 20, H, 4, 1326a 25.

3. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς « εὐνομίας » ἐν γένει, πρβλ. καὶ T. A. Sinclair, A history of Greek political thought, 1961, σσ. 81-82 καὶ 225.

4. Πολιτικῶν Γ, 8, 1278a 1, 15.

5. Ἡ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω ἀρίθμησης τῶν παραγωγικῶν τάξεων, εἰς τὴν ὁποίαν συμπεριλαμβάνονται οἱ βάνηυσοι, προϋποθέτει τὴν θεώρησιν τῆς πόλεως ὡς « οἰκίσεως ».

6. Πολιτικῶν Α, 8, 1257a 18, 1258a 1-16.

τούτο είναι εύχερης ή μετάβασις ἐκ τῆς τάξεως τῶν « βαναύσων » τεχνιτῶν, τῆς τόσον συγγενοῦς πρὸς τοὺς δούλους, εἰς τὴν τάξιν τῶν « εὐπόρων » ἢ ὁποία προφανῶς περιλαμβάνει τοὺς « χρηματιστάς »¹.

Ναὶ μὲν ἡ τάξις αὕτη δὲν ἀποκλείεται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους τῆς πόλεως ὡς πολιτικῆς « κοινωνίας », πάντως οἱ ἔμποροι δὲν δύνανται ν' ἀσκήσουν πολιτικὴν λειτουργίαν, ὡς « χρηματιστικὴ » καὶ « κητικὴ » τάξις, ἐφ' ὅσον ἡ λειτουργία αὕτη εἶναι προνόμιον τοῦ « βουλευτικοῦ » καὶ ἐν μέρει τοῦ « ὀπλιτικοῦ »².

Ὅταν δ' Ἀριστοτέλης ἀποβλέπη εἰς τὴν ἀποσαφήνισιν τοῦ « κυρίου » τῆς πόλεως, δηλαδὴ τοῦ φορέως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, διακρίνει ἐνίοτε δύο τάξεις, τοὺς « εὐπόρους » καὶ τοὺς « πένητας », ἐνίοτε τρεῖς, τὰς δύο ἀνωτέρω καὶ τοὺς « μέσους ». Ἡ προσθήκη τῶν « μέσων » γίνεται μᾶλλον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν πολιτικῶν προτιμήσεων τοῦ Ἀριστοτέλους³. Παραδέχεται ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι εἰς τὰς ὀλιγαρχώδεις πόλεις δὲν εἶναι εύχερὲς νὰ ὑπάρχουν μέσοι, διὰ τοῦτο δὲ δύο μόνον πολιτεῖαι εἶναι δυναταὶ εἰς αὐτάς, ἡ δημοκρατία, ὅπου τὸ « κύριον » τῆς πόλεως ἀποτελοῦν οἱ « πένητες », καὶ ἡ ὀλιγαρχία ὅπου τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ τῶν « εὐπόρων »⁴.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς βεβαίως οὐδεμίαν ἔχουν ὑπόστασιν οἱ δούλοι. Χωρὶς ὅμως ν' ἀναγνωρίζῃ ταξικὴν ὑπόστασιν εἰς αὐτούς, ὁ Ἀριστοτέλης τείνει νὰ τοὺς τοποθετήσῃ πλησίον τῶν ἀπόρων, προφανῶς διὰ λόγους ἠθικῶν καὶ ψυχολογικῶν⁵.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, οἱ δούλοι ἀγνοοῦνται ὑπὸ τῆς « πολιτείας », ὡς *Burgerrecht*, καὶ διὰ τοῦτο στεροῦνται « πολιτικοῦ » δικαίου. ἼΙ θέσις τῶν ξένων καὶ τῶν μετοίκων εἶναι ἡ αὕτη ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου. Καὶ οὗτοι δὲν μετέχουν τῆς πολιτικῆς « κοινωνίας ». ἼΙ τοιαύτη δὲ νομικὴ κατάστασις ἀμφοτέρων συμβάλλει εἰς τὴν ἀφομοίωσιν τῶν μὲν πρὸς τοὺς δέ⁶. Ἔτερος ἀφομοιωτικὸς παράγων εἶναι ἡ εύχερης μετάβασις ἐκ τῆς τάξεως τῶν δούλων εἰς τὴν τάξιν τῶν μετοίκων καὶ ξένων, ὡς ἐκ τῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ξενικῆς ἐθνικῆς καὶ φυλετικῆς προε-

1. Πολιτικῶν Γ, 3, 1278a 23 - 25.

2. Πολιτικῶν Η, 8, 1329a 35 - 40.

3. Πολιτικῶν Δ, 8, 1295b 1 κ.έ., 1295b 25 - 30, πρβλ. καὶ Κ. Γ. ε ω ρ γ ο ἔ λ η, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 367.

4. Πολιτικῶν Δ, 9, 1296a 10 κ.έ., 1296a 25.

5. Πολιτικῶν Γ, 7, 1283a 15 - 20.

6. Πολιτικῶν Γ, 1, 1275a 5 - 10, 2, 1277b 35, 3, 1278a 5, πρβλ. καὶ Newman, ἐνθ' ἄνωτ., Β', σ. 231.

λεύσεως τῶν δούλων¹ ἢ τῆς ταυτότητος τοῦ ἔργου των². Ἀσφαλῶς δὲ θὰ ἔχη κατὰ νοῦν ὁ Ἀριστοτέλης τὸ γεγονός ὅτι ἡ αὐτὴ ἀρχὴ εἶχε τὴν εὐθύνην τῆς προστασίας δούλων, μετοίκων καὶ ξένων³ εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ὅτι ἀμφότεροι ἔδει νὰ ἐμφανισθοῦν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων διὰ τοῦ προσταίου ἢ τοῦ κυρίου των, οὕτω μόνον ἐξασφαλίζοντες νομικὴν τινὰ ὑπόστασιν⁴. Οὕτω δὲ δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν διατί κατ' Ἀριστοτέλην ἡ διάκρισις ἐλευθέρων καὶ δούλων εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν διάκρισιν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων⁵.

Ζ' - Δοῦλος καὶ βάρβαρος.

Ἡ τάσις πρὸς ἀφομοίωσιν δούλων καὶ βαρβάρων εἶχεν ἤδη ἀναπτυχθῆ κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τοὺς τραγικούς, τοὺς ρήτορας καὶ τὸν Πλάτωνα, οἱ ὅποιοι ἀπεδέχοντο τὴν μεταξὺ ἐλευθέρου καὶ δούλου Ἑλληνος καὶ βαρβάρου ἀπόστασιν.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅμως ὅτι εἰς τὴν ἀφομοίωσιν δούλων καὶ βαρβάρων συνέτεινον καὶ ὅσοι ἐκ τῶν σοφιστῶν ἐδέχοντο τὴν ἀρχὴν τῆς φυσικῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ κατέληγον εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων, Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ἦτο συμβατικὴ καὶ νόμος, οὐχὶ φύσει. Τοιαύτη ἦτο ἡ ἄποψις σοφιστῶν ὡς ὁ Ἀντιφῶν, ὁ Ἀλκιδάμας καὶ ὁ Λυκόφρων⁶.

Ὁ ὑποστάς ὅμως τὴν ἐπίδρασιν των Θουκυδίδης κάμνει μὲν λόγον περὶ τῆς διακρίσεως Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, χωρὶς νὰ τὴν συνυφαίνῃ στενῶς πρὸς τὴν διάκρισιν ἐλευθέρων καὶ δούλων. Τὴν διάκρισιν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων θεωρεῖ ὡς οὐχὶ φύσει ἀλλὰ συναφῆ πρὸς τὴν βαθμίδα τῆς πολιτικῆς ἐξελέξεως ἑκατέρων. Ἐν τῇ « Ἀρχαιολογίᾳ » ἀναφέρει ὅτι « πολλὰ δ' ἂν καὶ ἄλλα τις ἀποδείξειε τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν ὁμοίотροπα τῷ νῦν βαρβαρικῷ δαιτώμενον »⁷.

1. Πολιτικῶν Γ, 1, 1275b 35 κ.έ., Η, 9, 1330a 25.

2. Ἐνθ' ἀν. 1378a 6, πρβλ. καὶ 1330a 28-35 περὶ τῆς παραπλήσιου τοποθετήσεως δούλων καὶ μετοίκων.

3. Ὡς « οἱ ἐπὶ Παλλαδίῳ » ἐν Ἀθήναις βλ. « Ἀθηναίων Πολιτείαν », LVII, 3-4, πρβλ. καὶ R. Schlaifer, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 180.

4. Westermann, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 15 κ.έ.

5. Πρβλ. R. Schlaifer, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 165 ὡς καὶ G. Mathieu, Les idées politiques d'Isocrate, 1925, σ. 187.

6. M. Untersteiner, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 252.

7. Συγγραφήs Α, 6, 6, πρβλ. καὶ P. M. Schuhl, Essai sur la for-

Ὁ Πλάτων ἐνίοτε ταυτίζει τὸν δοῦλον πρὸς τὸν βάρβαρον. Ἐν τῇ Πολιτείᾳ θεωρεῖται θεμιτὸς ὁ ἐξανδραποδισμὸς τῶν βιρωβίρων ἀλλ' οὐχὶ καὶ τῶν Ἑλλήνων¹. Τοῦτο ὁμοῦς θεωρεῖται κυρίως ὡς αἴτημα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ φιλοσόφου καὶ ἐπιταγὴ τῆς ἠθικῆς παραδόσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἐπάρχουν ὁμοῦς καὶ φιλοσοφικαὶ ἀρχαὶ αἱ ἀποῖαι καθιστοῦν ἀναγκαίαν τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἐλευθέρου ἐπὶ τοῦ δούλου μόνον, χωρὶς νὰ ἰσχύουν ἀπαραιτήτως καὶ ἐπὶ τῆς σχέσεως Ἑλληνοσ καὶ βαρβάρου. Τοιαύτη εἶναι ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἀντίληψις καθ' ἣν ὁ δοῦλος εἶναι ὄν ἄλλογον, ἱκανὸν μόνον νὰ ὑπακούῃ εἰς ἐντολάς, χωρὶς ν' ἀντιλαμβάνεται ἀληθῶς τὸ νόημά των, μὴ δυνάμενον δὲ νὰ διατυπώσῃ λογικὴν ἐρμηνείαν τῶν ὄσων ἐδιδάχθη². Ἡ ἀποψις αὕτη δὲν συνεπάγεται καὶ τὸν ὑποδεέστερον χαρακτήρα τοῦ βαρβάρου ὡς πρὸς τὸν Ἕλληνα, ἐκτὸς ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ περὶ φιλοχρημάτου φύσεως τοῦ τελευταίου ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος λεγόμενα³.

Συμβαίνει ὁμοῦς παρὰ Πλάτωνι ἡ ἀξία τῆς διακρίσεως Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων νὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ καὶ νὰ θεωρητῆται ὡς ὑπόδειγμα ἐσφαλμένης λογικῆς « δαιρέσεως »⁴. Βεβαίως ἡ ἀμφιβολία ἐκφραίνεται ἀπὸ τῆς μεθοδολογικῆς ἀπόψεως τῆς λογικῆς « διχοτομήσεως ». Πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ « γένος » τῶν βαρβάρων στερεῖται « εἶδους », δηλαδὴ λογικῆς ἐνότητος καὶ μορφῆς, διὰ τοῦτο δὲ εἶναι λογικῶς καὶ γνωσιολογικῶς ἀδύνατος ἡ διάκρισις Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

Καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀπόφασις αὕτη στερεῖται καθαρῶς πολιτικῆς σημασίας⁵, παραμένει τὸ γεγονός ὅτι οὐδεμίαν παρομοίαν ἀμφι-

mation de la pensée Grecque, 1949, σσ. 361-362 ὡς καὶ J. De Romilly, Histoire et raison chez Thucydide, 1956, κεφ. IV.

1. Πολιτείας E, 469b κ.έ., πρβλ. καὶ K. Βουρβέρη, Ἡ Ἑθνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, κεφ. Γ, σ. 12 κ.έ. ὡς καὶ L. Robin, L'homme Grec en Critique, ἀρ. 29, Ὀκτωβρίου 1948, σσ. 916-917.

2. Νόμων Δ 720 C, IB 986b ἐνθα λέγεται ὅτι ἀποτελεῖ « ἀνδραπόδου ἔξιν » τὸ « ἐννοεῖν μὲν, τὴν δ' ἐνδειξιν τῇ λόγῳ ἀδυνατεῖν ἐνδεικνυσθαι » πρβλ. καὶ G. Μοργγο, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26 ὡς καὶ Γ. Βλαστοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 289.

3. Πολιτείας Δ, 436a.

4. Πολιτικός 262 D.

5. Ὡς δέχονται λ.χ. ὁ L. Bourgey, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 126 καὶ ὁ K. Βουρβέρη ἐν « Ἱστορικαὶ Γνώσεις τοῦ Πλάτωνος », Α. Βαρβαρικά, 1938, σ. 59. Πρβλ. καὶ J. W. Jones, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 58-59. Βεβαίως τὸ χωρίον εἶναι πρωτίστως γνωσιολογικὸν ἀλλ' ἡ πολιτικὴ εἶναι παρὰ Πλάτωνι « ἀκρι-

βολία εκφράζεται υπό του Πλάτωνος εις ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν διάκρισιν ἐλευθέρων καὶ δούλων.

Πάντως παρ' Ἀριστοτέλει ἀμφότεραι αἱ διακρίσεις εἶναι συνυφασμένοι πρὸς ἀλλήλας. Ὁ ὄρισμός τοῦ φύσει δούλου ἰσχύει καὶ διὰ τὸν βάρβαρον. Τὸ γεωγραφικὸν περιβάλλον καὶ οἱ κλιματολογικοὶ ὄροι κατέστησαν τοὺς βαρβάρους νωθροὺς καὶ « ἀθύμους », συνεχῶς ὑποδούλους¹. Λόγω τῆς ἀθυμίας τῶν αὐτῆς οἱ βάρβαροι στεροῦνται τοῦ πάθους τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰκανότητος νὰ ἀρχοῦν καὶ νὰ ἀρχῶνται πολιτικῶς². Ὅρθον λοιπὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου λεγόμενον:

« βαρβάρων δ' Ἑλλήνας ἀρχεῖν εἰκόσ »³

καὶ δικαιολογεῖ τὸ συμπέρασμα καθ' ὅ « ταῦτ' οὖν φύσει βάρβαρον καὶ δούλον »⁴.

Ἡ δουλικὴ αὐτὴ φύσις τῶν βαρβάρων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνυπαρξίαν πολιτικῆς τάξεως παρ' αὐτοῖς. Συγχρόνως δὲ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἐμπεδοῖ καὶ σταθεροποιεῖ τὴν δουλικὴν τῶν φύσιν. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ μετέχουν οἱ βάρβαροι πολιτικῆς « κοινωνίας » ὑφίστανται δουλικῶς καὶ παθητικῶς δεσποτικὴν ἐξουσίαν, τὴν ὅποιαν ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει πρὸς τὴν τυραννίαν⁵.

Αἱ διαπιστώσεις αὗται ἐμπνέουν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὰς περὶ πολέμου ὡς σκοποῦ τῆς νομοθεσίας ἀπόψεις του⁶. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τῆς πολιτικῆς « κοινωνίας » εἶναι ἡ εἰρήνη καὶ ὁ ἐν « σχολῇ » βίος, οὐχὶ ὁ πόλεμος καὶ ἡ « ἀσχολία ». Διὰ τοῦτο ψέγει⁷, ὡς ὁ Πλάτων⁸, τὸν μονομερῆ καὶ φιλοπόλεμον χαρακτήρα τῆς νομοθεσίας τῶν Λακεδαιμονίων.

βῆς ἐπιστήμη », συνεχῶς εἶναι δυσχερὲς νὰ θεωρηθῇ τὸ γνωσιολογικῶς παράλογον ὡς πολιτικῶς ὀρθόν.

1. Πολιτικῶν II, 6, 1327b 25 - 30. Ὁ Westermann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26, διαβλέπει ἐνταῦθα ἐπίδρασιν τῶν περὶ ἀνθρωπίνης φύσεως ἀντιλήψεων τοῦ Ἰπποκράτους, ὡς ἐκτίθενται εἰς τὸ « Περί Τόπων, Ἀέρων καὶ Ὑδάτων ».

2. Πολιτικῶν, ἐνθ' ἄνωτ. 1328a 5.

3. « Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι, στ. 1400 », ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὰ Πολιτικά A, 1, 1252b 8.

4. Πολιτικῶν, ἐνθ' ἄνωτ.

5. Ἠθ. Νικ. Θ, 10, 1160b 28 - 32. Πρβλ. καὶ τὰ περὶ τυραννίας λεχθέντα ἀνωτέρω.

6. Πολιτικῶν II, 13.

7. Πολιτικῶν II, 13, 1333b 5 κ.έ.

8. Νόμων A, 630 C - D.

Ὁ πόλεμος ὅμως δικαιολογεῖται ὄχι μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν ἀμύνης κατ' ἀπροκλήτου ἐπιθέσεως ἀλλὰ καὶ ὅταν πρόκειται δι' αὐτοῦ νὰ ὑποδουλωθοῦν οἱ ἄξιοι τοιαύτης τύχης¹. Εἶναι λοιπὸν ὁ πόλεμος μέσον ἀποκαταστάσεως τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ ὅπως οἱ φύσει δούλοι εἶναι ὑποταγμένοι εἰς τοὺς ἐλευθέρους.

Οὕτω δικαιολογεῖται προφανῶς ὁ κατὰ τῶν βαρβάρων ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁ κατὰ τῶν Ἑλλήνων πόλεμος. Ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ τῆς διαπιστώσεως ὅτι αἱ βάρβαροι εἶναι φύσει δούλοι ὁρμώμενος ὁ Ἀριστοτέλης προτρέπει τὸν Ἀλέξανδρον νὰ εἶναι δεσπότης διὰ τοὺς βαρβάρους ἀλλ' ἡγεμὼν διὰ τοὺς Ἕλληνας².

Ὡς λέγει ὁρθῶς ὁ Κ. Γεωργούλης³, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνέκρινε τὸν κατὰ τῶν βαρβάρων πόλεμον ὡς πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν ἐπιχείρησιν ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὡς πολιτιστικὴν ἐνέργειαν. Ἀσφαλῶς δὲν ἐνέκρινε οὔτε τὴν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἴσην μεταχείρισιν Ἑλλήνων καὶ Βαρβάρων, οὔτε τὴν ἀφομοιωτικὴν πολιτικὴν του, ἵτις ἐσήμανε μὲν τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀλλὰ καὶ τὸ τέλος τῆς Ἑλλάδος ὡς πολιτικῆς, πνευματικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐνότητος, ἐχούσης ἠθικὴν ἰδιοτυπίαν.

Εἶναι συνεπῶς ἐντελῶς ἐσφαλμένη ἡ ἄποψις⁴ καθ' ἣν ἡ περὶ φύσει δούλου ἀντίληψις τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπέβλεπεν εἰς τὴν δικαιολογίαν τῆς ἐναντίον τῶν Περσῶν ἐκστρατείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐν τῇ συνόλῳ της. Ἐὰν ἡ διάκρισις ἐλευθέρου καὶ δούλου συμβυθίζῃ παρ' Ἀριστοτέλει μετὰ τῆς διακρίσεως Ἑλληνοῦ καὶ βαρβάρου, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι καὶ αἱ δύο ἀπορρέουν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ ὑποταχθῇ ψυχολογικῶς καὶ ἠθικῶς τὸ ἄλογον εἰς τὸ ἔλλογον ἐν αὐτῇ στοιχεῖον.

Παρατηρητέον δὲ ὅτι αἱ δύο διακρίσεις δὲν εἶναι οὔτε καὶ παρ' Ἀριστοτέλει ἀπολύτως ταυτόσημοι. Οἱ μὲν βάρβαροι εἶναι δούλοι σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ διότι ἔπαυσαν νὰ εἶναι πολῖται, μὴ ὑπαρχούσης πολι-

1. Πολιτικῶν, ἐνθ' ἄνωτ., 1333b 37 - 1334a 3.

2. Πλουτάρχου, Περί Ἀλεξάνδρου τύχης..., Α, 6, πρβλ. καὶ Ἰσοκράτους Φίλιππον, 164, Ἐπιστολὴν Γ, 5 - 6, 16 ὡς καὶ G. Mathieu, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 187, Κ. Γεωργούλης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 92, 306 καὶ 366. Προφανῶς ἡ περὶ πολέμου ἀναπτυσσομένη εἰς τὰ Πολιτικά θεωρία ἀποτελεῖ ὁλοκληρωσιν τῶν ὁσων εἶχεν ἀναπτύξει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ «Περὶ Ἀσιατικῶν» ἀπολεσθέν ἔργον του. Βλ. M. Defourny, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 550 - 552.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 95.

4. Τοῦ M. Defourny, ἐνθ' ἄνωτ.

τικῆς τάξεως παρ' αὐτοῖς. Τοῦτο δὲν ἰσχύει διὰ τοὺς δούλους. Οἱ δοῦλοι εἶναι κατώτεροι τῶν ἐλευθέρων διότι ἔχουν νὰ ἐπιτελέσουν τὸ « ὄργανικόν » καὶ « διακονικόν » τῶν ἔργων ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς « οἰκίας », πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἰσχύει ἀπαραιτήτως διὰ τοὺς βαρβάρους.

Γενικῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἐσκέπτετο πολιτικῶς συμφώνως πρὸς τὰς « κατηγορίας » τῆς « οἰκίας » καὶ τῆς « πόλεως ». Δὲν ἀντεμετώπισε τὴν δυνατότητα ὑπάρξεως πολυεθνικῆς κοσμοκρατορίας οὐχὶ ἐκ στενότητος ἀντιλήψεως ἀλλὰ διότι ἀντελαμβάνετο ὀρθῶς ὅτι, ἂν τοιαύτη κοσμοκρατορία ἐδημιουργεῖτο κατὰ τὴν ἐποχὴν του, θὰ ἐστερεῖτο ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν δεσμῶν, ἄρα καὶ πολιτικῆς τάξεως. Συνεπῶς δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀποτελέσῃ τὸ « κράτος » τοῦτο ἀντικείμενον ἀναλύσεως καὶ μελέτης διὰ τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην¹. Δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἔθεσεν ὁ Ἀριστοτέλης παραμένει ἄλυτον καὶ διὰ τὸν σημερινὸν πολίτην.

Η' - Γενικὰ συμπεράσματα.

Ἡ περὶ δουλείας θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους θεμελιούται φιλοσοφικῶς ἐπὶ δυϊζούσης καὶ πλατωνιζούσης περὶ ἀνθρώπου φιλοσοφικῆς ἀντιλήψεως. Ὁ κύριος χρησιμοποιοῖ τὸν δοῦλον ὡς ὄργανόν του καθ' ὃν τρόπον ἡ ψυχὴ θεωρεῖ τὸ σῶμα ὡς ὄργανόν της².

Ἀφ' ἑτέρου ὁ δοῦλος ἀντιλαμβάνεται τὰς ἐπιταγὰς τοῦ κυρίου ἢ καὶ ἂν δὲν τὰς ἀντιλαμβάνεται συμμορφοῦται πρὸς αὐτάς, ὡς, παρὰ Πλάτωνι, τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς ὑποτάσσεται εἰς τὰς ἐντολὰς τοῦ ἐλλόγου, ὅταν ἡ ψυχὴ εἶναι σώφρων καὶ δικαία³.

Τῆς θεωρίας αὐτῆς προηγεῖται ἡ ἐν τῷ « Εὐδήμῳ » ἢ « περὶ ψυχῆς » ἴλιαν ἀπαισιόδοξος περὶ ψυχῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα θεωρία. Κατὰ τὴν νεανικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν, ἐμπνεομένην ἀπὸ τὴν ὀρφικὴν παράδοσιν, τὸ σῶμα ἀποτελεῖ τὸν τάφρον ἢ τὸ « σῆμα » τῆς ψυχῆς. Ὁ σωματικὸς βίος ἀποτελεῖ οἰκτρὰν καταδίκην ἀνάλογον πρὸς τὴν τύχην τῶν ὑπὸ τῶν Τυρρηνῶν πειρατῶν συλλαμβανομένων, οἱ ὁποῖοι

1. Πρὸβλ. καὶ τὰς ὀρθὰς παρατηρήσεις τῶν Κ. Γεωργούλη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 387 καὶ W. D. Ross, Aristotle, 1928, σ. 329 τῆς ὑπὸ D. Pappadi γαλλικῆς μεταφράσεως.

2. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ εἶναι καθαρῶς Πλατωνικὴ, βλ. Τίμαιον 48b, 44d, 45a.

3. Φαῖδρος 247 C - D, βλ. καὶ Γ. Βλαστοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 297.

προσέδενον τούς αλχμαλώτους των ζώντας πρὸς πτώματα, οὕτως ὥστε νὰ ἐφάπτεται τὸ πρόσωπόν των τοῦ προσώπου τοῦ νεκροῦ¹.

Ἡ ἀποτελοῦσα τὸ ἀνθρωπολογικὸν ὑπόβαθρον τῆς περὶ δουλείας θεωρίας « ὄργανικὴ » ἀντίληψις τῶν σχέσεων σώματος καὶ ψυχῆς ἀνεπτύχθη, κατὰ τὸν F. Nuyens², ἀπὸ τοῦ 347 ἕως τὸ 330 π.Χ. Ἀνευρίσκεται δὲ εἰς τὸν Προτρεπτικὸν³ καὶ εἰς τὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια ὡς καὶ τὸ Α' Βιβλίον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀπέχουν πολὺ τῆς πλατωνικοῦ περιόδου τῆς φιλοσοφικῆς ἐξελίξεως τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἐν συνεχείᾳ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης τείνει εἰς μονίζουσαν περὶ ἀνθρώπου ἀντίληψιν, τὴν ὁποῖαν ἐκφράζει τόσον τὸ « Περὶ Ψυχῆς » ὅσον καὶ τὰ λοιπὰ βιολογικὰ συγγράμματά του. Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν, ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ « ἐντελέχειαν » μορφοποιούσαν τὸ σῶμα, καὶ ἐκ τῶν ἔνδον, μὲ τὴν ἐξαιρέσιν τοῦ ποιητικοῦ νοῦ, ἐπιτελοῦσαν τὴν λειτουργίαν ταύτην.

Εἶναι λοιπὸν ἡ ψυχὴ « σώματος... τι »⁴ καὶ δὲν εἶναι πλέον δυνατόν νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ σῶμα εἶναι ὄργανον « χωριστὸν » ἢ « ἀφαιρετὸν » τῆς ψυχῆς, ὡς προϋποθέτει τοῦτο ἡ περὶ φύσει δούλου ἄποψις⁵. Οὕτε ἐπιτρέπει ἡ ἀνθρωπολογικὴ αὐτὴ ἄποψις νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ σχέση τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα ἔχει « δεσποτικὸν » καὶ ἐπιτακτικὸν χαρακτήρα. Ἡ ἀρχὴ δὲ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ ἀπαρτίητον ἀνθρωπολογικὸν ἀξίωμα τῆς περὶ φύσει δούλου ἀντιλήψεως.

Κατὰ ταῦτα, ἡ περὶ δουλείας θεωρία θὰ ἐστιερεῖτο πάσης ἐννοίας ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς αὐτῆς ἀνθρωπολογίας. Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχεν ἄντιμετώπισον κατὰ τὴν περίοδον, καθ' ἣν συνέγραψε τὸ « Περὶ

1. Βλ. J. Brunschwig, Aristote et les pirates tyrrhēniens, Revue Philosophique, Ἀπρίλιος 1963. Τὸ περὶ Τυρρηνῶν Πειρατῶν χωρίον ἀνήκει εἰς τὸν Προτρεπτικὸν κατὰ τοὺς W. D. Ross καὶ J. Düring, ἀπὸ χειρὸς ὅμως τὰς ἀπόψεις τοῦ Εὐδήμου βλ. ἀποσπ. Β. 107, σ. 90, Düring.

2. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 194. Ὁ F. Nuyens ἐφήρμοσεν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀριστοτελικῆς ἀνθρωπολογίας τὴν γενετικὴν μέθοδον τοῦ W. Jaeger.

3. Εἰς τὸν ὁποῖον ὡς γνωστὸν κατακρίνεται ἡ χρησιμοθηρικὴ παιδεία τοῦ Ἰσοκράτους ὡς συγγέουσα τὸ μέσον ἢ ὄργανον πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως βλ. Ἀποσπάσματα 9 καὶ 12 τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐκδόσεως ὑπὸ W. D. Ross. Περὶ. καὶ L. Bourgey, Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 27-30.

4. Περὶ Ψυχῆς Β, 1, 412a 1 κ.έ. Ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ οὐσίαν, εἶδος καὶ ἐντελέχειαν τοῦ σώματος.

5. Περὶ ψυχῆς, Β, 1, 412b 10 κ.έ., ἡ ψυχὴ εἶναι ἀχώριστος τοῦ σώματος, πρβλ. καὶ 412a 8 κ.έ.

Ψυχῆς», τὸ πρόβλημα τῆς δουλείας, αἱ ἐπ' αὐτοῦ ἀπόψεις του θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς διάφοροι τῶν ὧν ἐξέθεσεν εἰς τὰ Ἑθικά Εὐδήμεια ἢ καὶ τὸ Α' Βιβλίον τῶν Πολιτικῶν.

Δύναται τις νὰ εἰκόσῃ ὅτι θὰ ὑπεστήριζε μὲν τὴν ἀνάγκην τῆς δουλείας ἀπὸ τεχνικῆς καὶ «οἰκονομικῆς» ἀπόψεως, δὲν θὰ ἀπεπειροῦτο ὅμως νὰ θεμελιώσῃ τὸν θεσμόν τοῦτον φιλοσοφικῶς καὶ δὴ ἀνθρωπολογικῶς. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐμπεδοῦται καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, καθ' ἃ ἐνῶ εἰς τὰ Ἑθικά Εὐδήμεια καὶ τὸ Α' Βιβλίον τῶν Πολιτικῶν τονίζεται ὁ «ὀργανικός» χαρακτήρ τοῦ δούλου καὶ ὁ «δεσποτικός» χαρακτήρ τῆς μετὰ τοῦ κυρίου σχέσεώς του, εἰς τὸ μεταγενέστερον Η' (κατὰ τινὰς ἐκδότας Δ') Βιβλίον τῶν Πολιτικῶν, ὡς καὶ εἰς τὸ Θ' Βιβλίον τῶν Ἑθικῶν Νικομαχείων, ἀναγνωρίζεται ὁ ἀνθρώπινος χαρακτήρ του¹ καὶ ἡ δυνατότης σχέσεως πειθοῦς καὶ φιλίας μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ κυρίου του.

Δύναται λοιπὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι αἱ μονίζουσαι περὶ ἀνθρώπου καὶ σύμπαντος θεωρίαι κατέληγον εἰς τὴν ἀποψιν τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ συνεπῶς ὑπεστήριζον τὴν ἰσότητα, οὐχὶ τὴν ταυτότητα οὔτε τὴν ὁμοιότητα, τῶν μετεχόντων αὐτῆς ἀτόμων.

Τὴν ἀποψιν αὕτην ὑπεστήριζον οἱ Κυνικοί. Εἰς ἕξ αὐτῶν, ὁ Ὀνησίκριτος², ἐθαύμαζεν ὡς «κατόρθωμα» καὶ δεῖγμα «εὐνομοωτίας» χώρας τὴν μὴ ὑπαρξίν δούλων εἰς τὴν χώραν τοῦ Μουσικανοῦ, ἐν Ἰνδίας. Τὴν δὲ διάδοσιν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα μαρτυρεῖ καὶ ὁ κωμικός Φιλήμων, ἀναφέρων ὅτι

*«κἂν δοῦλος ἦ τις, σάρκα τὴν αὐτὴν ἔχει
φύσει γὰρ οὐδεὶς δοῦλος ἐγεννήθη ποτέ,
ἢ δ' αὖ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο»³.*

Οἱ δὲ ἀποτελοῦντες ἐν τινι μέτρῳ τὴν πνευματικὴν των προέκτασιν Στωϊκοὶ ἐθεώρουν τὸν θεσμόν τῆς δουλείας ὡς τι τὸ τυχαῖον καὶ συμβατικὸν μὴ θεμελιούμενον ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Οἱ ἀνθρώποι, ὡς μετέχοντες τοῦ θείου Λόγου, εἶναι ἴσοι καὶ συγγενεῖς μεταξὺ των⁴. Εἶναι δὲ καὶ συμπολιταὶ διότι ἡ ἀνθρωπότης

1. R. Schlaifer, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 196.

2. Στράβωνος, Γεωγραφικά, ΙΕ, κεφ. Ι, 54, 710 C. Πρβλ. καὶ Schlaifer, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 200.

3. Ἀποσπ. 96 τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ Κοσκ τῶν Fragmenta Comico-rum Graecorum, τόμ. Β', σ. 508, πρβλ. καὶ ἀπόσπ. 22, σ. 384.

4. Μάρκου Ἀυρηλίου «εἰς ἑαυτὸν» ΙΒ, 26.

ἀποτελεῖ μίαν καὶ μόνον πόλιν, τὴν «κοσμοπόλιν»¹. Ὡς ἔλλογα ὄντα καὶ ὡς μετέχοντες τοῦ θείου Νοῦ, πάντες εἶναι ἐλεύθεροι, δοῦλοι δὲ εἶναι μόνον οἱ ἐκουσίως ὑποταταγμένοι εἰς τὰ πάθη των καὶ τὰς κοινωνικὰς προλήψεις ἄφρονες².

Ἀπεναντίας, αἱ δυϊζούσαι περὶ σύμπαντος καὶ ἀτόμου θεωρίαι, ὑπεγράμμισον τὴν μεταξὺ ἐλλόγου καὶ ἀλόγου στοιχείου, ἰδίᾳ δὲ τὴν μεταξὺ ἐλλόγου τάξεως καὶ σκοπιμότητος ἀφ' ἑνός, ἀλόγου τύχης καὶ ἀνάγκης ἀφ' ἑτέρου ἀπόστασιν³. Ἦγοντο λοιπὸν εἰς τὸ νὰ τονίσουν καὶ τὴν ἀνισότητα τῶν ἀνθρωπίνων φορέων τοῦ ἐλλόγου καὶ ἀλόγου στοιχείου. Ὁ Πλάτων ἐκφράζει τὴν τάσιν αὐτὴν, ἂν καὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς ὠριμότητος καὶ τοῦ γήρατος, ὡς ὁ Φίληβος, ὁ Τίμαιος καὶ οἱ Νόμοι, τονίζεται μᾶλλον ἢ συνέχεια ἢ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ ἐλλόγου καὶ ἀλόγου στοιχείου, δύναται δὲ τὸ ἔλλογον νὰ διεισδύσῃ βιθίως ἐντὸς τοῦ ἀλόγου καὶ νὰ πλάσῃ τοῦτο ἐκ τῶν ἔνδον διὰ τῆς πειθοῦς καὶ παιδείας.

Ὡς γνωστόν, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λαμβάνει ἀρχοῦντως ὑπ' ὄψιν του τὴν τάσιν αὐτὴν καὶ κατακρίνων τὸν Πλάτωνα ὑπογραμμίζει πάντοτε τὸ δυϊζὸν ἐν αὐτῷ στοιχείῳ⁴. Ἡ πρώτη λοιπὸν φάσις τῆς σκέψεως τοῦ Ἀριστοτέλους ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς δυϊζούσας τάσεις τῆς νεότητος τοῦ φιλοσόφου θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἢ περὶ φύσει δούλου ἀντίληψίς του.

Ἄν αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ δουλείας παρουσιάζουν ἐνίοτε διακυμάνσεις ἢ ταλαντεύσεις, τοῦτο διφραίνεται ἀφ' ἑνός εἰς τὸ

1. Κατὰ τὸν Ζήνωνα τὸν Κιτιέα πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι «δημάται» «πολίται» μεταξὺ των. Βλ. L. Pearson, *The fragments of Zeno and Cleanthes*, σσ. 17, 198. Πρβλ. καὶ R. von Rohlmann, ἐνθ' ἄνωτ., Β', σ. 271 κ.έ. Τὴν περὶ «κοσμοπόλεως» ἀποψιν ἀνέπτυξαν πρῶτοι οἱ Κυνικοί. Κατὰ τὸν Διογένη τὸν Κυνικὸν «μόνην τε ὀρθὴν πολιτείαν εἶναι τὴν ἐν κόσμῳ». Βλ. Διογένους Λαερτίου «Βίον Διογένους τοῦ Κυνικοῦ», κεφ. 72, ὡς καὶ R. Schlaifer, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 170.

2. Ἀρριανοῦ, τῶν Ἐπικλήτου Διατριβῶν Δ, 1, 56-59. Πρβλ. τὰς λίαν εὐστόχους παρατηρήσεις τοῦ M. Pohlenz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 394.

3. Βλ. Πλάτωνος Τίμαιον ὡς πρὸς τὴν ἐλλογον τάξιν, 46 D - E, 47 E, ὡς πρὸς ἄλογον τύχην καὶ ἀνάγκην 48 A, 56 C, 68 E. Πρβλ. καὶ Γ' ρ. Βλαστοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 296 κ.έ.

4. Οὕτω εἰς τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ Α, 9, 991a 10 κ.έ. φέρονται οἱ «τῶν εἰδῶν λόγοι» δηλ. ἢ περὶ Ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος, διότι, λόγω τῆς ἀποστάσεώς των ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν, οὐδεμίαν ἐπιστήμην τοῦ φθαρτοῦ, τοῦ γίνεσθαι καὶ τῆς κινήσεως καθιστοῦν δυνατὴν.

ὅτι ἡ σκέψις του τείνει νὰ προσλάβῃ ὁλονὲν περισσότερον μονίζοντα χαρακτήρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τόσον ἡ κοινωνικὴ πράξις ὅσον καὶ ἡ νομολογία, ἰδίᾳ ἐν Ἀθήναις, ἔτεινον εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνθρωπίνης καὶ μάλιστα ἠθικῆς ὀντότητας τοῦ δούλου¹.

Εἶναι συνεπῶς ἐσφαλμένη ἢ συνήθως ὑποστηριζομένη ἄποψις ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέδιωξε νὰ «δικαιολογήσῃ» τὸν θεσμόν τῆς δουλείας. Διὰ τὸν Ἀριστοτέλην ὁ θεσμὸς οὗτος εἶναι τι τὸ ἀναγκαῖον ὡς εἶναι ἀναγκαῖον ἐν φυσικὸν φαινόμενον, τὸ ὅποιον οὐδὲν βεβαίως χρήζει δικαιολογίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδιώκει νὰ προσφέρῃ πλήρη καὶ συστηματικὴν ἀνάλυσιν τοῦ θεσμοῦ τούτου ἀπὸ ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως, κατὰ τρόπον ἀριώτερον ἢ οἱ προκάτοχοί του², ἐφ' ὅσον δὲ θεωρήσωμεν τὴν δουλείαν ὡς δεδομένον, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέτυχε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν σκοπὸν τὸν ὅποιον ἔθεσεν εἰς ἑαυτόν.

Ἡ δὲ περὶ φύσει δούλου ἄποψις δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἄγουσα εἰς τὸν περιορισμὸν μᾶλλον ἢ τὴν ἐπέκτασιν τῆς δουλείας, ἐφ' ὅσον δοῦλοι πρέπει νὰ εἶναι μόνον οἱ φύσει δοῦλοι, οἱ δὲ θέσει δοῦλοι πιθανὸν νὰ μὴ εἶναι ἄξιοι τοιαύτης τύχης³.

Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέβλεπεν εἰς ἐξωεπιστημονικὸν τινα σκοπὸν, οὗτος ἦτο κυρίως ἡ βελτίωσις καὶ ἡ μεταρρυθμίσις τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας, διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀξίων νὰ εἶναι ἐλεύθεροι καὶ τῆς φιλανθρωποῦ μεταχειρίσεως τῶν ὑπολοίπων δούλων⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης οὐδὲν περιφρονεῖ τὴν τεχνικὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτήν⁵. Αἱ ἐν προκειμένῳ ἐπιφυλάξεις του ὀφείλονται α) εἰς τὸν ἐνδεχομένως ἰδιοτελεῖ χαρακτήρα τῆς τεχνικῆς καὶ τὴν σχέσιν ὑλικοῦ κέρδους καὶ ἀπολαυστικοῦ βίου β) εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ τεχνικὴ «ἀσχο-

1. Βλ. τὸν πρωτανικὸν λόγον τοῦ καθηγητοῦ Joseph Wogt, Wege zur Menschlichkeit in der antiken Sklaverei, ἐκδοθέντα εἰς τὸν τόμον «Slavery in classical antiquity, Views and controversies» 1960 (ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ M. I. Finley), σσ. 33 - 53. Πρβλ. ἰδίως, σ. 35 κ.ε. ὡς πρὸς τὰ ἀνατιθέμενα εἰς τοὺς δούλους ἔργα, τὰ ἄγοντα εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνθρωπίνης ἰδιότητός των.

2. Ἡ ἀνάλυσις τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἀποβλέπει εἰ δυνατόν εἰς «τεχνικά», δηλ. ἐπιστημονικῶς ἀκριβῆ ἀποτελέσματα, Πολιτικῶν Α, 1, 1252a 20 κ.ε. πρβλ. καὶ 1258b 15.

3. Πολιτικῶν Α, 2, 1255a 25.

4. Ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ Newman, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 144 - 145, 151.

5. Ὡς νομίζουν οἱ A. Coyle, ἐν περ. Critique, 1946, σσ. 618 - 619 καὶ P. M. Schuhl, Machinisme et philosophie, σ. 21.

λία» είναι ασυμβίβαστος προς την «σχολήν» την οποίαν απαιτεί ή υπό του πολίτου, «ή πολίτης», ασκήσις τῶν καθηκόντων του.

Ἐν τέλει δὲ παρεδέχετο ὡς ὀρθήν τὴν ἄποψιν τοῦ Ἀντιφῶντος καὶ Λυκόφρονος, ὅτι «οὐδὲν ἄλλ' ἢ ἀρετῆ καὶ κακία διορίζουσι τὸ δοῦλον καὶ ἐλεύθερον καὶ τοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς δυσγενεῖς»¹.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ Μ. ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ

1. Πολιτικῶν Α, 2, 1255a 85-1255b 1.